

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ І УПРАВЛІННЯ

А.І. МЕЛЬНИК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2008

ББК 65.3(4Укр)я73
М 48
УДК 94(477)(075.8)

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист №1.4/18-Г-2377 від 26.12.2007 р.)*

Рецензенти:

Михальченко М.І. – доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу інституту Вищої освіти АПН України;

Кривошея В.В. – доктор історичних наук, професор кафедри філософії і суспільних наук Київського університету туризму, економіки і права;

Бевз Т.А. – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу етноісторичних досліджень інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Мельник А.І.

М 48 Історія України. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 88 с.

ISBN 978-966-364-630-5

У посібнику висвітлено історію України від найдавніших часів до сьогодення. Оволодіння знаннями історії сприяє формуванню історичної свідомості, правильному розумінню закономірностей суспільного розвитку. Дає можливість, спираючись на історичний досвід, більш об'єктивно та глибоко оцінювати реалії сьогодення.

Посібник розрахований на викладачів історії, студентів.

ISBN 978-966-364-630-5

© Мельник А.І., 2008

© Центр учбової літератури, 2008

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1. Предмет, метод і завдання курсу «Історія України»....	6
2. витоки українського народу	9
3. Княжа доба української історії	17
4. Литовсько-польська доба української історії (XIV — перша половина XVII ст.).....	24
5. Козацько-Гетьманська держава та її зносини із зовні- шнім світом (1648 — кінець XVII ст.).....	30
6. Україна в складі Російської та Австрійської імперій (кінець XVIII — початок XX ст.).....	35
7. Україна напередодні та в роки Першої світової війни	44
8. Українська революція і альтернативи державотворення в 1917—1920 рр.....	48
9. Міжвоєнний період в історії українського народу (1921—1939 рр.)	55
10. Україна у другій світовій війні	63
11. Радянська Україна в 1945—1991 роках	70
12. Україна в умовах розбудови незалежної держави.....	78

Український народ має давню багату та, на жаль, трагічну історію. В сиву давнину, за часів Київської русі, він мав свою державність, входив на рівних правах до найрозвинутіших народів Європи. В той час були встановлені міжнародні торгівельні зв'язки. Але могутня цивілізована країна зазнала нечуваного лиха — татаро-монгольської навали. Настали століття пітьми.

І все ж, український народ вижив, зіп'явся на ноги і знову виборов свою державність: уклав Угоду з Росією про взаємодопомогу аби перевести подих у тривалій боротьбі за свою незалежність. Та дружні обійми виявились надто міцними, обіцянки — надто улесливими, а міжнародні угоди — фікцією. Україна швидко була перетворена на південну околицю Росії.

І в цьому безправному становищі вона знаходилася до недавнього часу.

Проголошення акту про незалежність України і підтримка його народом 1 грудня 1991 року відкрили широку дорогу до швидкого розв'язання життєво важливої проблеми: розбудувати свою державу і гідно ввійти у світове співтовариство та цивілізацію.

Сьогодні кожний, хто цікавиться історією України, потрапляє у досить скрутне становище: під тиском неймовірної кількості раніше замовчуваних фактів і праць радянська схема історії України розпалась. Для читача чи не єдиним джерелом інформації узагальненої історії ще до недавніх часів була спадщина М. Костомарова, М. Драгоманова, Д. Яворницького та інших класиків української історичної науки. Безумовно, це відіграє значну роль у пробудженні історичної свідомості українського народу, розкриває правду минулого, проте головним сьогодні є сучасне вивчення нами істинної історії народу України, її переосмислення і якоюсь мірою — всього історичного процесу.

Одним з головних завдань сьогодні є: в галузі теорії — створення (або істотне відродження) поняття історичності, яке відповідало б новим реаліям, в практичному плані — виховання втраченого почуття історичності людського буття. Суспільство слід розглядати як систему, реальним і разом з тим логічним центром якої є людина. Господарство, суспільство, релігія, мистецтво, побут — все це не що інше, як різноманітні форми поведінки людини, людських груп. Отже вчитись у історії означає навчатись у минулого, навчатись діяти в сьогоденні заради майбутнього.

Посібник складено відповідно до програми курсу з історії України, охоплює його основні проблеми.

ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

---

1. Предмет, метод і завдання курсу.
2. Джерела та історіографія з історії України.

Історія України належить до тих загальноосвітніх дисциплін, які вивчаються у всіх навчальних закладах, є однією з базових курсів, котрі формують як світогляд, так і духовну сферу людини. **Предметом** курсу є історія й розвиток людського суспільства на всіх етнічних українських землях з найдавніших часів до сьогодення.

Студенти повинні засвоїти, що кожна наука, в тому числі й історія, має свою **методологію** — цілу суму взаємопов'язаних прийомів дослідження, відтворення досвіду минулого. **Метод** — це шлях дослідження, спосіб побудови і обґрунтування знань. Саме метод дозволяє зрозуміти, як відбувається пізнання, на яких засадах, на яких наукових принципах.

Принцип — це основне правило, якого необхідно дотримуватись при вивченні всіх явищ і подій в науці. Основними науковими принципами вивчення історичних фактів визнано наступні: історизму, об'єктивності, соціального підходу, інтерпретації, альтернативності та ін.

Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і обумовленості. Тобто будь-яке історичне явище треба вивчати у динаміці його розвитку: як воно виникло, які етапи в своєму розвитку пройшло, чим у кінцевому рахунку стало. Не можна розглядати подію чи факт поза часовим виміром.

Принцип об'єктивності передбачає опору на факти в їх справжньому змісті, розгляд кожного явища в його різноманітності й суперечності, у сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Цей принцип вимагає від дослідника відмови від його особистих уподобань та політичних переконань.

Принцип соціального підходу передбачає розгляд історико-економічних процесів із врахуванням соціальних інтересів різних прошарків населення, різних форм їх проявів у суспільстві. Цей

принцип зобов'язує співвідносити інтереси класові і вузько групові з загальнолюдськими, враховуючи суб'єктивний момент у практичній діяльності урядів, партій, окремих осіб.

Принцип альтернативності визначає ступінь вірогідності здійснення тої чи іншої події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей. Врахування історичної альтернативності дозволяє по-новому оцінити шлях кожної країни, побачити невикористані можливості процесу, винести урок на майбутнє.

Студентам слід пам'ятати, що тільки за умов дотримання й поєднання всіх принципів і методів пізнання можуть бути забезпечені строга науковість і достовірність у висвітленні минулого.

Джерелами історії є пам'ятки минулого, які використовуються при дослідженні історичного процесу. Можна виділити такі види джерел: **речові** (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети, споруди тощо); **писемні** (записи на папірусі, пергаменті, бересті, папері); **етнографічні** (дані про характерні особливості культури, побуту, звичаїв); **лінгвістичні** (мова, діалекти); **усні** (пісні, думи, легенди, перекази, прислів'я, приказки). Окремо варто згадати ще один вид джерел — **графіті**. Це стародавні написи на стінах, на речах, на склі, на кераміці і т. п.

Кожна наука має свою історію формування й розвитку. Наука, що вивчає, як виникла і розвивалась історична думка, як проходив процес нагромадження історичних знань, має назву **історіографія** (із грец. — опис історії).

Студентам потрібно звернути увагу на те, що вивчення історії України почалось давно, однак перетворення історичних знань в науку відбувалося з кінця XVIII — упродовж XIX ст. Для розвитку української історичної науки в цей час найбільш зробили — Михайло Максимович, Микола Костомаров, Володимир Антонович, Михайло Грушевський. В перші десятиліття XX ст. вивчення історії України продовжили М. Грушевський, Д. Багалій, М. Слабченко, Д. Яворницький, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич та інші.

В радянський період, починаючи з кінця 20-х років, склалися несприятливі умови для розвитку історичної науки в цілому і для історії України зокрема. Характерним для цього часу став розгляд історичного розвитку України як складової частини загальноноросійського історичного процесу. Унаслідок цього цілі періоди в історії України залишалися поза увагою дослідників, порушувалася принцип об'єктивності, вчені не мали можливості вийти за межі існуючих ідеологічних догм. Проте, вважати цей період в українській історіографії як цілком негативний було б несправе-

дливо. Не маючи можливості змінити домінуючі методологічні підходи, дослідники зосередили свою увагу на накопиченні фактичного матеріалу, пошуку й залученню у науковий обіг нових документів; значними були досягнення в археології.

На сучасному етапі історики намагаються подолати попередні хиби, переосмислити минуле, глибоко усвідомивши історичну правду з усіма її суперечностями і на основі цього відтворити об'єктивну картину історичних подій в Україні, співвіднести її із сучасністю.

Курс «Історії України» дає можливість студентам отримати у систематизованому вигляді знання про сутність історичної науки, її основну проблематику, історію та сучасний стан розвитку. Вивчення курсу дозволяє майбутнім фахівцям спиратися на історичні знання як загально методичну базу, озброює вмінням застосовувати це знання в науковій та практичній діяльності майбутніх фахівців сфери послуг.

Викладання курсу «Історії України» враховує проблематику інших навчальних дисциплін, таких як «Політологія», «Історія держави і права», «Релігієзнавство», «Філософія» в яких розкривається місце історії в системі суспільних наук, висвітлюються процеси державотворення, питання етнічного розвитку.

Для успішного засвоєння навчального матеріалу під час вивчення дисципліни передбачено проведення семінарських занять, виконання самостійних робіт та індивідуальних завдань.

Засвоївши курс «Історії України» студент повинен:

Знати:

- основний зміст і поняття всіх розділів програми;
- мати чітке уявлення про історико-філософську думку, класичну та сучасну світову та вітчизняну історію;
- основні історичні принципи;
- особливості історичного розвитку регіонів України;
- світоглядно-гуманістичний зміст історичної культури;
- людинотворчу природу історії.

Уміти:

- використовувати історичний спосіб мислення;
- творчо застосовувати історичну методологію при аналізі актуальних проблем сьогодення у розв'язанні завдань професійної, в тому числі фахової підготовки спеціалістів сфери управління;
- давати характеристику історичному потенціалу України та її сусідів;
- використовувати набуті теоретичні та практичні навички для подальшої роботи в галузі управління.

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

---

1. *Первісна людина на території України і пам'ятки її культури в контексті суспільного поступу. Виникнення перших державних об'єднань на території України.*
2. *Проблема походження та розселення слов'ян. Східні слов'яни у давнину. Антський союз.*
3. *Теорії походження українського народу.*

Вивчаючи первіснообщинний період історії України, студентам слід пам'ятати, що розвиток людини на нашій території відбувався, очевидно, по таких же напрямках, як і в інших регіонах Землі.

На сьогодні не існує єдиної загальновизнаної періодизації первісного ладу. При його вивченні дослідники користуються різними типами періодизації, в основі яких лежать відмінні критерії. Найбільш поширеними є дві — суспільно-історична та археологічна. За першою з них критерієм поділу є суспільні відносини всередині людського колективу, тому визначають наступні періоди — первісне людське стадо, родова община та сусідська община. В основі археологічної періодизації лежить домінуюча роль того чи іншого матеріалу при виготовленні знарядь праці: каменю, міді, бронзи і заліза. Відповідно до цього археологи виділяють: 1) кам'яний вік, який в свою чергу поділяється на палеоліт (давньокам'яний) вік, мезоліт або середній кам'яний вік та неоліт або новокам'яний вік; 2) енеоліт або міднокам'яний вік; 3) бронзовий вік; 4) ранній залізний вік. Археологічна періодизація найчастіше використовується у навчальній літературі.

Безперечно, що археологія не може дати абсолютно точного уявлення про стародавні часи. Нові дослідження, відкриття, часто сенсаційні, постійно змінюють і вдосконалюють картину життя народів в доісторичний період розвитку людської цивілізації. Так, ще зовсім недавно найдавнішою пам'яткою перебування людей на території сучасної України вважалися рештки стоянки, яка існувала приблизно 150 тисяч років тому поблизу села **Лука-Врублевецька** на середній течії Дністра (тепер Хмельницька обл.). Проте не так давно поблизу с. **Корольово** на Закарпатті

були виявлені крем'яні знаряддя, виготовлені рукою людини, які датуються значно давнішим часом — **1 млн років тому**. Це доводить те, що перші поселення людей на території нашої Батьківщини з'явилися ще в **ранньому палеоліті**.

У **середньому палеоліті** в період порівняно м'якого клімату людина розселилася майже по всій території сучасної України. Середньопалеолітичні стоянки неандертальських общин в Криму (Київ-Коба), Подніпров'ї та ін. містять перше металеве знаряддя — дротик із крем'яним гостроконечником, свідчать про складення поховальної обрядовості. У **пізньому палеоліті** (40—11 тис. років тому), коли на час останнього (валдайського) зледеніння сформувався сучасний тип людини — **кроманйонець**, в Україні були вже такі розвинені поселення, як Мізін на р. Десні та Межиріч на р. Рось, де в обрядових ярангах і житлах знайдені перші в світі музичні інструменти (з кістки) більш як 20-тисячного віку, орнаментовані браслети з бивнів мамонта із зображенням календаря тощо.

Нові значні досягнення здобуло людство в перехідний період кам'яного віку, який зветься **мезолітом** (10—8 тис. років тому). Найважливішим досягненням було винайдення лука й стріли, що різко підвищило продуктивність полювання, дало змогу створювати запаси їжі. Змінюється і техніка виготовлення кам'яних знарядь. Широко розповсюджуються складні мініатюрні кам'яні вироби — мікроліти, з яких виготовляли наконечники стріл, а також леза-вкладиші, що вставлялися в оправу. Це зробило знаряддя більш спеціалізованим. Початком приручення тварин був зроблений і перший крок у напрямку до скотарства. В окремих регіонах поряд із собакою — першою домашньою твариною — були приучені свині, кози, вівці. Все це відомо з матеріалів, знайдених на мезолітичних стоянках, яких на Україні особливо багато. Найцікавіші з них — Журавська стоянка на Черніговщині, Кирилівська в Києві, Гребеники на Одещині та ін. На кінець мезоліту і початок неоліту припадає поява культових малюнків на стінах гrotів знаменитої Кам'яної Могили біля Мелітополя.

Розквіт первіснообщинного ладу припав на епоху неоліту — нового кам'яного віку (8—6 тис. років тому). У неоліті порівняно високий рівень виготовлення знарядь праці і нагромаджений досвід дали змогу людині перейти від присвоєння дарів природи до продуктивного господарства — землеробства й скотарства. Виникнення продуктивного господарства вчені називають «неолітичною революцією». Її дальший розвиток спирався на помітний прогрес в обробтці каменю. У цей період людина

опанувала всі можливі операції — різання, шліфування, свердління, заточування каміння. Крім того, на добу неоліту припадає поява принципово нових матеріалів. Зокрема, було освоєно виготовлення ліпної кераміки. Опалена глина — це перший штучний матеріал, створений людиною, який дав можливість готувати рідку їжу і зберігати припаси. По суті кераміка — головне досягнення матеріальної культури неоліту, але поряд з нею з'явився ще один штучний матеріал — тканина, яка дала людям одяг не тільки із звіриних шкур.

У неоліті спостерігається дальший розвиток духовного світу людини, шириться мистецтво, але зникають реалістичні зображення звірів, мабуть, у зв'язку з втратою пріоритетного значення полювання. Натомість поширюється культ божеств плодючості в образі жінки. Цей культ характерний для землеробських племен не тільки України, але й Малої Азії, Месопотамії тощо. Певний ритуал спостерігається в похованнях — покійників часто скорчують, навіть зв'язують, посипають червоною охрою, що, мабуть, символізувало трупоспалення. У похованнях знаходять їжу, знаряддя праці, зброю, прикраси, що свідчить про віру людей неоліту в те, що життя людини не припиняється зі смертю на землі. Також поховання епохи неоліту несуть у собі вже і ознаки виділення родоплемінної знаті.

Кінець неоліту позначений відкриттям міді — першого металу, який людина почала використовувати для виготовлення знарядь праці. Період розповсюдження мідних знарядь праці називається **енеолітом** або **мідно-кам'яним віком** (5—3 тис. до н.е.). У землеробстві починається використання рала й тяглової сили тварин. На кінець неоліту і енеоліту припадає існування першої **протоцивілізації** на терені України — **трипільської культури**.

Трипільці залишили дуже помітний слід в етнокультурному розвитку Європи. До цього часу триває дискусія між дослідниками, які хронологічні рамки цієї грандіозної культури, на якій території поширювався її вплив, а головне — звідки прийшли трипільці і чи можна їх вважати попередниками сучасного українського населення. Щодо періодизації, то в історичній літературі зустрічаються такі варіанти — VII—III тис. до н.е.; VI—I тис. до н.е.; V—IV тис. до н.е.; IV—II тис. до н.е. та ін. щодо території розселення, то тут дослідники порівняно одноставні: на пізньому етапі свого розвитку трипільські племена займали величезні простори Східної Європи від Слобідської України до Словаччини і Румунії, від Чернігівщини і Полісся до Чорного моря і Балканського півострова.

Не до кінця з'ясованою залишається проблема походження трипільців. Останнім часом археологи схиляються до думки, що основу ранньотрипільської культури становили заходи з півдня землеробсько-скотарські племена культур балканського походження. Підтвердженням цієї гіпотези служить ряд особливостей матеріальної та духовної культури трипільців. Так, трипільські прямокутні глинобитні житла з дерев'яним каркасом стін і глиняною долівкою демонструють типовий приклад балканської домобудівної традиції, яка виникла у VII—VI тис. до н.е. в Східній Греції. Українська хата-мазанка являє собою її пізньосередньовічний прояв. Численні глиняні статуетки жінок з поселень трипільців, як і їхній посуд, вказують на балканські корені культури. Про це ж свідчить і їхній східносередземноморський антропологічний тип.

Археологи пізнають трипільські поселення перш за все по досконалому, багато орнаментованому глиняному посуду. Вишуканий лінійний та спіральний орнамент червоного, коричневого, чорного та білого кольорів вкриває жовту поверхню столового посуду. Економічною основою цієї яскравої археологічної спільноти було вирощування пшениці та ячменю, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Орне землеробство трипільців мало перелогову форму — з виснаженням землі трипільці переселялися все далі на схід.

Трипільське землеробське суспільство досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації. Цивілізацією називають такий рівень соціально-економічного розвитку суспільства, коли виникають міста і писемність. Величезні трипільські поселення Майданецьке, Тальянки, Доброводи та інші, які нараховують до 3 тис. жител і займають площу 200—400 га, по праву вважаються **протомістами**. Складна знакова система трипільських орнаментів та глиняні конічні фішки і кульки для лічби свідчать, що трипільці стояли на порозі запровадження письма. Отже, трипільські **протоміста та протописемність** дають підстави вважати Трипілья **протоцивілізацією**. Однак переступити поріг цивілізації трипільцям так і не вдалося через певні вади їхньої економіки та природні негаразди, які спіткали суспільство в IV тис. до н.е. Проте, Трипілья має величезне значення в первісній історії України, яке полягає в тому, що саме з ним пов'язана **остаточна перемога відтворюючої економіки на українських землях у IV тис. до н.е.**

На зміну неолітичному вікові прийшов **бронзовий** (друга половина III — початок I тис. до н.е.). Вчені вважають, що в

кінці бронзового віку в степах України жило іраномовне населення (**зрубна культура**), а в лісостепу — протослов'янське (**тшинецько-комарівська культура**).

Ознайомлення з другим питанням студенти можуть розпочати з вивчення особливостей розвитку людства в епоху бронзи й на початку залізного віку, коли на території України зародилися перші **класові суспільства**. Це, насамперед, пов'язано з появою в наших степах **кіммерійців** — першого народу, власна назва якого збереглася в писемних історичних джерелах (Геродот). Вони заснували першу державу на нашій території — **Кімерію**. Кімерійці займалися скотарством і землеробством, підтримували торговельні зв'язки з Кавказом і Середземномор'ям, мали укріпленні городища. Але з XIII ст. до н.е. під натиском скіфів кімерійські городища повсюдно зникають. З VII ст. до н.е. степову зону між Доном і Дунаєм опановують **скіфи**.

Прихід скіфів відбувся вже в епоху раннього заліза. Застосування залізних знарядь значно підвищило продуктивність праці в усіх галузях господарства, прискорило процес утворення своєрідної держави на чолі з царями. Перша держава склалася у скіфів біля VI ст. до н.е. і відома під назвою царства Атея. Взагалі про скіфів ми знаємо значно більше, ніж про інші племена того періоду, завдяки їхньому контакту з **греками**. Греки вважали скіфів найрозумнішим народом у світі після себе, а їхнього філософа Анахарсіса — одним із найбільших мудреців сучасності. Очевидно тому Геродот присвятив скіфам стільки уваги. Він поділяв їх на скіфів-кочовиків, скіфів-орачів, скіфів-землеробів та царських скіфів, які займали панівне становище у суспільстві.

Грецькі колонії — своєрідні міста-держави — з'являються на узбережжі Криму та в гирлах Дніпра, Дністра і Бугу з VII ст. до н.е. Перша з них була збудована на острові Березань (Дніпро). Дещо пізніше виникають Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Тіра, Фанагорія, Танаїс та ін. єдиним державним об'єднанням грецьких міст-держав було Боспорське царство, яке утворилося в V ст. до н.е. і охоплювало Керченський і Таманський півострови та північне узбережжя Азовського моря до гирла Дону. Це були типові рабовласницькі держави, подібні до своєї метрополії, які багатіли на торгівлі хлібом, рабами, рибою і т. п. Названі товари греки часто одержували від скіфів в обмін на золоті вироби, предмети розкоші, вино тощо. В цілому слід зазначити, що спілкуючись із скіфами та слов'янами, греки сприяють піднесенню культури останніх.

В античних грецьких містах знайдені руїни театрів, бібліотек, лаковий посуд, фрески, мозаїки (склеп Деметри у Керчі), скульптури (Артеміда Ольвійська) та інші свідчення високої культури. У I ст. н.е. ці міста-держави потрапляють у залежність від Римської імперії, а в IV ст. перестають існувати внаслідок занепаду рабовласницької системи й ударів сусідніх племен.

Пануванню скіфів у Північному Причорномор'ї також приходить кінець. Їх у III ст. до н.е. витіснили **сарматські** племена кочовиків. Мала Скіфія (Таврика) залишилася лише в степовому Криму. Сарматська держава, як і Скіфія, мала рабовласницький характер. У III ст. вона впала під ударами готів і гуннів, а її населення асимілювалося іншими народами, зокрема, слов'янами. Студенти мають усвідомити, що скіфи й сармати справили значний вплив на побут, мову й культуру місцевого населення, а також сусідніх слов'янських племен, на економіку й життя міст Північного Причорномор'я.

Взагалі, коли мова йде про скіфів, сарматів, то необхідно пам'ятати, що під цим поняттям греки розуміли не тільки власне скіфські чи сарматські племена, а також включали в цю загальну назву і їхніх сусідів, у тому числі й праслов'янське населення України. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває питання про походження та розселення стародавніх слов'ян взагалі, та українського народу зокрема.

Проблема етногенезу слов'янства до цього часу залишається дискусійною, тому викладені тут погляди вчених значною мірою є гіпотетичними. Найбільш поширеною на даний час є думка про те, що формування слов'ян як окремої етнічної спільноти та їх культури пройшло в кілька етапів.

Перший етап умовно можна назвати **передслов'янським**. Він охоплює в основному другу половину II і I тис. до н.е. Тоді в Центральній і Східній Європі сформувалось декілька споріднених археологічних культур, в яких існував ряд елементів, що пізніше стали характерними для культури слов'ян. Першою з цих культур треба назвати **тшинецько-комарівську етнічну спільність**, яка на думку багатьох дослідників була **праслав'янською** — попередницею східних і західних слов'ян.

З I тис. до н.е. посилюється різниця між **західною** і **східною** половинами праслов'янського світу — захід втягується у зв'язки із **кельтським** світом (**лужицька культура**), а схід продовжує тяжіти до **кіммерійсько-скіфського** та **фракійського** світу (**чорноліська культура**). Чорноліська культура склалася в східній частині на початку залізного віку і межувала з кіммерійцями, а

потім з кочовими скіфами, саме її вважають давньослов'янською. В VI — IV ст. до н.е. за даними Геродота в східній частині досить високого рівня розвитку досягають скіфи-землероби, які експортують хліб з Середнього Подніпров'я через Ольвію у країни Середземномор'я. Поєднання археологічних і лінгвістичних даних, на думку деяких вчених, зокрема Б.Рибакова та О.Знойка, дає підстави віднести геродотівських скіфів-землеробів до **праслов'ян**.

Наступний етап формування східного слов'янства — **давньослов'янський**. Він пов'язаний з тим, що в останні століття I тис. до н.е. і в перші століття нашої ери ми вже бачимо виразні археологічні культури давніх слов'ян, в тому числі й предків українського народу. Біля II ст. до н.е. під тиском сарматів відбувся частковий відхід лісостепового населення з півдня на північ і колонізація ним лісової зони в межириччях Десни, Сейму і Сожу. Це привело до виникнення в III ст. до н.е. так званої **зарубинецької культури**, яку історики і лінгвісти визнають за безперечно слов'янську.

Зарубинецька культура швидко перетворюється в своїй південній частині у незрівнянно вищу **черняхівську культуру** II—V ст. у цей час дуже поживляються торговельні зв'язки українських земель з Римом, про що свідчить величезна кількість скарбів римських срібних монет, заритих (очевидно під час нашествия готів) по всій території черняхівської культури. Своє існування черняхівська культура припинила, мабуть, внаслідок вторгнення гуннів, однак мала на них досить сильний вплив.

Зрозуміло, що концепції археологів щодо ранніх етапів історії наших предків залишаються значною мірою гіпотетичними. Ступінь вірогідності даних про слов'ян-протоукраїнців підвищується в міру наближення до того історичного періоду, коли з'являються перші писемні згадки про них. Такі найстаріші (після опису Геродотом скіфів-землеробів) свідчення містять твори римських авторів кінця I ст. Плінія Старшого в Тацита, які знали слов'ян під назвою венедів. Більш конкретні відомості про слов'ян подає готський історик Йордан, який вперше зробив спробу уточнити місце розселення різних частин слов'янства. У цей період відомості про слов'ян залишає і візантійський історик Прокопій Кесарійський. Названі автори ділили венетів ділили на дві частини: західну — **склавени** і східну — **анти**.

Взагалі візантійські та інші автори VI—VII ст. розповідають багато цікавого про соціальний лад, побут, військову майстерність стародавніх слов'ян. Проте ці відомості мають переважно

уривчастий характер. Тому більш повна картина стародавнього слов'янського суспільства вимальовується завдяки чисельним археологічним даним, які зібрали українські та інші вчені.

Головним заняттям антів було землеробство, розвиток якого сягнув досить високого рівня. цьому сприяло повсюдне поширення залізного рала, а пізніше — плуга, здатного перевертати верхній шар землі. Поряд із рільництвом у антів розвивалося городництво, тваринництво, мисливство, рибальство, збиральництво і бортництво, які давали все необхідне самим виробникам і водночас становили важливий засіб розвитку зовнішньої торгівлі (вивозились не тільки хліб, але й хутра, мед, віск тощо). Значного поширення набули ремесла — залізообробне, ювелірне, косторізне, гончарне та ін. письмові джерела свідчать про існування у антів і рабовласництва.

Анти заснували перше слов'янське державницьке об'єднання **Антський союз** (IV—VII ст.). Варто зазначити, що оцінки істориків політичного об'єднання антів досить суперечливі. Деякі з них вважали його племінним союзом, деякі — короткочасним військовим об'єднанням, що створювалося для боротьби з ворогом (готами, аварами й ін.), але цьому висновку суперечать слова Йордана, котрий писав, що анти мають спадкову царську владу. З огляду на це частина істориків вважає, що політична організація антів нагадувала структуру державних об'єднань Західної Європи (Карла Великого, бургундів, вандалів, готів) і була так само нетривкою. У 602 р. Антська держава впала під тиском кочових племен — аварів. Після цього ім'я антів зникає зі сторінок історичних документів, але незабаром на зміну їм приходить поляно-руський політичний союз з центром у Середньому Подніпров'ї, якому судилося знову стати колискою нового етапу розвитку населення України.

Дехто з істориків вважає антів прямими предками українців. Взагалі, зараз в українській історичній науці склалося чотири **головні концепції етногенезу українців**: трипільсько-арійська, ранньослов'янська, київоруська, пізньосередньовічна. Перша і остання є найбільш сумнівними з наукової точки зору.

У цілому ж сукупність історичних, археологічних, лінгвістичних та антропологічних джерел дозволяє стверджувати, що українці належать до **індоєвропейської сім'ї народів** і є **автохтонами** на своїй території. На всіх етапах формування протоукраїнців колискою цього складного і неоднозначного процесу виступало Подніпров'я, пов'язане з цивілізацією Середземномор'я. Саме на цих землях в середині I тис. н.е. і почалося оформлення державності Київської Русі.

Список літератури

Бадяк В. Історія України як об'єкт наукового пізнання і засіб національного виховання. — Львів, 1995.

Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів, 1996.

Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації. XIX — XX століття. — К., 1996.

Історія України / За ред. Ю. Зайцева. — Львів, 1996.

Кухта Б. З історії політичної української думки. — К, 1994.

Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. — Львів, 1991.

Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. — Львів, 1995.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т — К, 1992.

Субтельний О. Україна: Історія. — К, 1993.

КНЯЖА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

---

1. Передумови створення Київської Русі. Етапи розвитку.
2. Політичний устрій, економічні відносини, соціальний склад населення Київської Русі.
3. Причини занепаду та розпаду Київської держави.
4. Галицько-Волинське князівство — спадкоємець Київської Русі.

Починаючи розгляд даної теми потрібно підкреслити, що витоки давньоруської державності губляться у далекій історії східного слов'янства. У давнину землі східних слов'ян простягалися від далекого озера Ільмень на півночі й майже до Чорного моря на півдні. Історичним центром східного слов'янства здавна було Середнє Подніпров'я, де проживали літописні поляни. Східними сусідами полян були сіверяни, далі знаходилися землі радимичів, в'ятичів. На захід від полян розміщувалися древляни, дреговичі. Західні межі розселення східнослов'янських племен сягали Прикарпаття, де мешкали хорвати, і ріки Західний Буг,

вздовж течії якої тягнулися землі **дулібів**. Північну групу слов'янських племен становили **кривичі, полочани і словени новгородські**. Межі їхнього розселення охоплювали Верхнє Поволжя, простори Валдая, побережжя Західної Двіни та басейну Ільменя й Чудського озера. У межиріччі Дністра і Дунаю у південно-західному Причорномор'ї проживали **тиверці**, сусідами яких — на схід від Дністра — були **уличі**.

Головною формою суспільної організації східних слов'ян напередодні утворення Київської держави були **союзи племен та племенні княжіння**. Кожне з цих утворень було окремою етнічною групою з визначеною територією, властивими їй елементами матеріальної культури, побуту і звичаїв. Територіально-політичні утворення східних слов'ян характеризуються сучасною наукою як об'єднання зі сталою територією і зародками державності.

Перший етап утворення східнослов'янської держави відноситься до середини I тис. н.е., а можливо й до більш раннього часу. Він збігається з тим періодом, коли одна з груп східнослов'янських племен, відома в джерелах під назвою **антів**, створила своє політичне об'єднання — **Антський союз**, яке відіграло важливу роль в історії Східної та Південно-Східної Європи. Це об'єднання було ще не досить тривке і в VII ст., як зазначалося вище, розпалося під ударами аварів. Але воно відіграло значну роль в історичній долі східних слов'ян, у складанні їх державності.

Дальші етапи історії східнослов'янської державності відображені в наших джерелах недостатньо. Очевидно, після розпаду антського об'єднання, а можливо й поряд з ним, у різних частинах східнослов'янської території виникали інші об'єднання або державні утворення. Спираючись на свідчення арабського географа аль-Балхі (850—934), ряд істориків вважає, що напередодні утворення Київської держави на її території існувало три політичних об'єднання — **Куябія, Славія і Артанія**. Перше було об'єднанням придніпровських слов'ян із центром у Києві (по арабські Куяба). Друге — об'єднання новгородських слов'ян, які і в літопису називалися словенами. Можливо у цьому випадку мова йде про ширше об'єднання, на чолі якого стояли новгородські слов'яни. Визначити третє з цих об'єднань важче через недостатню ясність самого джерела. Більшість дослідників вважає, що Артанія знаходилася в Приазов'ї і Причорномор'ї, де пізніше було Тмутараканське князівство епохи Київської Русі. Дехто з істориків взагалі не поділяє думки щодо можливого існування подібного об'єднання.

Суспільно-політичний устрій цих об'єднань набував характерних рис, притаманних вищій стадії родоплемінного ладу — воєнній демократії. Спочатку верховним органом племінного самоуправління було віче. Подальший розвиток родоплемінної організації обумовлював появу спочатку виборної, а пізніше — спадкової князівської влади, що ставала вищим виконавчим органом племінного управління. У сферу її компетенції входили керівництво фінансами, судові і релігійні функції.

Проведені дослідження дають підставу стверджувати, що внутрішня соціально-економічна еволюція східних слов'ян, зокрема, досягнутий ними на цьому етапі рівень розвитку продуктивних сил і соціальних відносин, суспільний поділ праці об'єктивно зумовили зародження феодальних відносин, становлення і розвиток ранньокласової держави.

Наступним кроком на шляху утворення Київської держави можна вважати виникнення **ранньодержавних об'єднань у дніпровських і прильменських слов'ян**, відповідно з центром у **Києві та Новгороді**.

Конфедерація слов'янських і неслов'янських земель у Північній Русі увібрала до свого складу землі словен новгородських, кривичів, чуді і мері. Ці племена, як сповіщається в літописі, під 859 р. змушені були платити данину варягам, які приходили за нею із-за моря. Варяги не мали тут постійних пунктів представництва своєї влади — вони здійснювали лише епізодичні набіги, збираючи данину «від мужа». Згідно з оповіддю літописця, 862 р. населення земель північноруської конфедерації відмовило варягам у виплаті данини і спільними зусиллями вигнало їх за море. Однак, звільнившись від зовнішньої експансії, ці племена стали ворогувати між собою. Місцеві правителі, не бажаючи поступитися своїми правами один перед одним, вирішили пошукати собі володаря на стороні. Так на новгородському князівському столі утвердилася варязька правляча династія на чолі з князем Рюриком.

Ця літописна розповідь довгий час була головним аргументом для твердження істориків-норманістів про норманське походження давньоруської правлячої династії, а відтак і державності. Не заперечуючи факт запрошення у Новгород князя Рюрика, зауважимо, що ця подія була наслідком внутрішнього суспільно-політичного розвитку конфедерації північноруських земель, на службу до якої він був поставлений. За часів раннього середньовіччя найманці-варяги залучалися на державну службу в багатьох країнах тогочасної Європи. До того ж питання про етнічне похо-

дження Рюрика остаточно не з'ясовано. Не виключно, як вважає відомий дослідник Толочко П. П., що він міг бути із північно-західнослов'янського міста Реріка, від якого і отримав своє ім'я.

Виникнення ранньодержавного об'єднання у дніпровських слов'ян відбувалося в інших історичних умовах. Область Середнього Подніпров'я була давнім державотворчим осередком. У своєму соціально-економічному, політичному і культурному розвитку вона помітно випереджала інші східнослов'янські землі. На зламі VIII—IX ст. на цій території в результаті внутрішньополітичної консолідації дніпровських слов'ян складається ранньодержавне об'єднання — «Руська земля» з центром у Києві. Його первісним територіально-політичним осередком було полянське племінне князіння.

Це об'єднання стало саме тим територіальним і політичним ядром, навколо якого зростала Давньоруська держава. На чолі цього об'єднання стояла місцева, а саме полянська, правляча династія. Територіальні межі «Руської землі» IX ст. включали землі, що згодом, у XI—XII ст. увійшли до складу Київського, Чернігівського і Переяславського князівств. Єдність території цього об'єднання ґрунтувалася вже не на родоплемінній спільності, а на політичній, яка складалася у результаті поширення влади, панування та ідеології киево-полянської знаті. Локалізація «Руської землі» чи Русі у Середньому Подніпров'ї підтверджується не тільки археологічними, а й матеріалами писемних джерел.

Об'єднання на початку 80-х років IX ст. південного і північно-го утворень східного слов'янства стало заключним етапом у процесі формування відносно єдиної Давньоруської держави — Київської Русі (назву дав М.Грушевський).

У своєму розвитку Київська Русь пройшла три головних етапи:

Перший, дістав в історичній науці назву «збирання земель», тобто це період виникнення і становлення держави. На цей період припадає правління таких князів — Олега (882—912), Ігоря (912—945), Ольги (945—964), Святослава (964—972). Характерними ознаками цього періоду стали наступні:

— формування території держави та централізація влади (до складу Русі ввійшли землі деревлян, сіверян, кривичів, радимичів, хорватів, уличів, в'ятичів та ін.);

— ствердження Русі на міжнародній арені (вдалі війни з Візантією, заведення дипломатичних стосунків із європейськими державами);

— боротьба із кочовиками (спочатку із Хазарським каганатом, а після його послаблення — із печенігами).

У цілому рівень консолідації держави на той час був недостатнім, малоефективним було управління нею. Адже велика територія, розпорошеність населення ускладнювали процес централізації держави, вимагали великих зусиль для захисту земель від сусідів, утримання в покорі племінних князів. Тому Русь цієї епохи була ще аморфною державою.

Другий період — розквіт та піднесення держави (кінець X — середина XI ст.). Він припадає на час князювання **Володимира Великого** (980—1015) та **Ярослава Мудрого** (1019—1054). **Ознаки** цього періоду:

— завершення процесу формування території Київської Русі;

— проведення реформ, спрямованих на зміцнення державного управління (адміністративна, військова, судова тощо);

— перетворення християнства на державну релігію;

— активізація зовнішньополітичної діяльності, домінування дипломатії над зброєю;

— поступове оформлення руського кодексу правових норм («Закон земляний» за Володимира, «Руська правда за Ярослава»);

— високий розвиток культури.

Третій період — період поступового занепаду та розвалу держави. Він розпочинається після смерті Ярослава Мудрого. Цей період позначений:

— послабленням влади великого князя;

— посиленням децентристських тенденцій в середині держави;

— постійними міжусобними війнами князів,

— частими нападами половців.

Ці процеси посилилися з оформленням феодальної вотчини та закріпленням окремих князівств за конкретними князівськими династіями (рішення Любецького з'їзду 1097 р.). На короткий час припинити розвал держави вдалося Володимиру **Мономаху** (1113—1125), але після смерті його сина **Мстислава** (1132) Київська Русь практично припинила своє існування як єдиний державний організм, розпавшись на окремі князівства-держави.

За своїм політичним устроєм Київська Русь належала до **ранньофеодальної монархії**. З розширенням території держави зміцнювалася влада великого князя, традиційне віче (народні збори) втрачало своє значення. Поступово на Русі утворилася складна система васально-ієрархічних відносин. Вищий щабель у ній зайняв «великий князь руський», який уважався власником зе-

млі і уособлював собою державу. До його компетенції входило: охорона кордонів; керівництво військовими походами; збір данини; судочинство щодо васалів, дружинників, вищих посадових осіб; військово-дипломатична діяльність; будівництво шляхів; охорона торговельних шляхів; придушення заколотів; поширення християнства; скликання княжих з'їздів; призначення на вищі посади; видання уставів, уставних грамот та інших законодавчих актів.

У залежності від «великого князя» перебували «світлі князі», що володіли князівствами, землями, великими містами і уособлювали державну владу на місцях. Як правило, це були сини або інші близькі родичі великого князя. Загалом вони виконували ті ж функції, що й великий князь, але у межах відведеної їм території. Дрібними феодалам — васалам князів належали невеликі містечка й села. З часом влада місцевих князів посилювалася, нівелюючи вплив великого князя.

Студентам варто звернути увагу на значні успіхи в розвитку землеробства, ремесла й торгівлі, на те, що за часів князів Володимира Великого й Святослава Мудрого Русь стала однією з наймогутніших, найбагатших і найкультурніших країн тодішнього світу, територія якої простягнулася від Карпат до Волги, від Балтики до Причорномор'я й Приазов'я. Велике значення в цьому мала праця й талант людей, які не знали рабства; багатство землі; вигідне географічне положення. У цілому позитивним фактором розвитку держави було остаточне запровадження християнства. Хоч воно й порушило язичницьку гармонію сприйняття природи простою людиною, з ним пов'язані значні досягнення культури й освіти, а також швидка інтеграція Київської Русі в європейську цивілізацію.

Особливе місце в цій темі займає питання «Галицько-Волинське князівство». Об'єднавши у 1199 р. Галичину й Волинь, а пізніше Київське князівство, князі Роман (онук Володимира Мономаха), а згодом і Данило Романович фактично створили нову державу, яку історики розглядають вже як українську. Майже всі сучасні українські території до Чорного моря і Дунаю входили до складу цього князівства, яке стало могутньою державою Європи. На його чорноземях давна розвивалися землеробство й скотарство. Високого рівня досягло ремесло (обробка заліза, ювелірна справа, гончарне виробництво, будівництво тощо), зростали міста — Перемишль, Галич, Володимир-Волинський, Теревовль, Львів, Холм та ін. (понад 80 міст у XIII ст.), жваво велася торгівля (сіль), здійснювалася активна зовнішня політика.

Виступивши проти золотоординців, Данило Галицький (1228—1264) став першим королем, а його онук Юрій знову прийняв титул короля Русі. Загалом Королівство Русі, як називали Русь після 1253 р., було більш незалежним від орди і менш ізольованим від Європи порівняно з Північно-Східними землями.

Розвиток Галицько-Волинського князівства був зумовлений його вигідним географічним положенням: близькість до європейських торговельних шляхів і віддаленість від «дикого поля». Так було до середини XIV поки могутність цієї держави не була остаточно підірвана її сусідами. У 1340 р. зі смертю останнього з гілки українських князів Юрія II вона втрачає рештки незалежності.

Таким чином, Галицько-Волинська держава зробила значний внесок у збереження етнічної й культурної цілісності українського народу, бо після занепаду Києва вона більше ніж століття відігравала головну роль у політичному й торгово-економічному житті українських земель. Галицько-Волинська держава успадкувала політичну традицію Київської Русі, збагативши, розвинувши її у контексті тогочасних європейських тенденцій.

Список літератури

- Галицько-Волинський літопис. — Львів, 1994.
Літопис Руський. — К., 1989.
Повість временних літ. — К., 1990.
Слово о полку Ігоревім. — К., 1989.
Боровський Я. С. Світогляд давніх слов'ян. — К., 1992.
Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — К., 1988.
Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988.
Василенко Г. К. Велика Скіфія. — К., 1991.
Давня історія України. Кн. 1—2. — К., 1994 — 1995.
Історія України в особах: IX — XVIII ст. — К., 1993.
Котляр М., Смолій В. Історія в життєписах. — К., 1994.
Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984.
Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993.
Сахаров А. Н. Дипломатія Древней Руси. — М., 1980.
Толочко П. Київська Русь. — К., 1997.
Щапов Я. Н. Государство и церковь в Древней Руси X—XIII вв. — К., 1989.
Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992.

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ (XIV — перша половина XVII ст.)

---

1. Занепад Галицько-Волинської держави та боротьба за її землі між Литвою, Польщею та Угорщиною.
2. Русько-литовський період. Устрій та побут українських земель у складі Великого Литовського князівства.
3. Доба Речі Посполитої.
4. Виникнення козацтва та його розвиток.

Вивчаючи дану тему, студенти мають вирізняти два періоди перебування українських земель у складі сусідніх держав — Великого Литовського князівства (сер. XIV — сер. XVI ст.) та Речі Посполитої (сер. XVI — сер. XVII ст.). Особливо яскравою сторінкою історії цих часів є феномен козацтва й виникнення Запорізької Січі.

Після смерті Юрія-Болеслава у 1340 р. Галицько-Волинське князівство припинило своє існування як єдина держава. Відтоді розпочалася боротьба за Галичину, а потім і за всі інші українські землі між Польщею, Угорщиною, Литвою, Московщиною, які саме переживали період піднесення.

Однак основними претендентами на Галицько-Волинські землі в середині XIV ст. були Литва та Польща. Литовському князю Гедиміну вдалося посадити на Волині свого сина Любарта, який номінально вважався галицько-волинським князем. В той же час польський король Казимир III розпочав завойовницькі походи проти Галичини. Після другої спроби у 1349 р. він захопив її. У 1351—1352 рр. між Польщею та Литвою тривала війна за Галицько-Волинську землю. За пермир'ям 1352 р. Галичина залишилася під владою Польщі, а Волинь і Берестейська земля — під владою Литви.

Надалі саме Литві вдалося приєднати до себе практично всі українські землі. Період перебування українських земель у складі Литовського князівства прийнято називати в історичній літературі Русько-литовським періодом. У цілому цей період не можна оцінювати однозначно, з огляду на те, що в різні часи політика Литви щодо українських земель була неоднаковою. З огляду на

це сучасні історики виділяють всередині Русько-Литовського періоду окремі етапи:

I етап — «оксамитове» литовське проникнення (1340—1363 рр.).

Взагалі, коли мова йде про Литву, то в історичній літературі не прийнято використовувати такі терміни як «захоплення», «завоювання» (не враховуючи радянської історіографії). Процес збирання українських земель Литвою дослідники частіше називають «проникнення», «включення», «приєднання» з огляду на те, що дії литовців на теренах України ніколи не мали характеру експансії, схожої, наприклад, на завоювання монголів. Збройне протистояння у боротьбі за українські землі відбувалося переважно між Литвою та іншими претендентами на спадщину Київської Русі. Місцеве населення або зберігало нейтралітет і не чинило опору, або підтримувало литовців. Причини такої підтримки полягали в тому, що, з одного боку, політика Литви була м'якшою в порівнянні з Польщею, а з іншого — вона допомагала Руським князівствам у боротьбі проти Золотої Орди.

Внаслідок перемоги об'єднаних українсько-литовських сил над золотоординцями в битві біля річки Сині Води в 1362 р. (за деякими джерелами 1363 р.) до складу Литовського князівства відійшли Київщина, Черніговщина та Поділля. Приєднавши ці величезні території, Литва стала найбільшою державою в Європі і стала називатися Великим Литовським князівством.

II етап — «обрусіння» литовських правителів (1362—1385 рр.).

Включивши колишні землі Київської Русі до складу своєї держави, литовські князі підпали під вплив більш високої політичної та духовної культури. Цей процес дехто з дослідників порівнює з приходом варягів на Русь, які поступово були асимільовані місцевим населенням. Звідси й назва етапу — «обрусіння» або «ослов'янення» литовської правлячої верхівки, насамперед, її перехід від язичества до православ'я. В цей час Литва діяла під гаслом «Ми старовини не чіпаємо, новини не вводимо». Литовська держава фактично формувалася за зразком Київської Русі. Залишився традиційний адміністративно-територіальний поділ на князівства та землі; збереглася стара система управління, у якій лише місцева князівська династія Рюриковичів поступилася литовській династії Гедиміновичів. Водночас місцеві князі зберігали свої володіння, активно запрошувалися на державну службу. Правовою основою Литовської держави стала «Руська правда», офіційною державною мовою залиши-

лась «руська мова». Також литовці запозичили досвід Київської Русі у військовій організації, фортифікації, налагодженні податкової системи тощо. З огляду на це створювалася ілюзія продовження давньоруської держави.

Та насправді Литва суттєво відрізнялася за своїм державним ладом від Київської Русі. Вся повнота влади в ній зосереджувалася у руках великого литовського князя, автономія князівств не була такою повною, а обмежувалася господарськими справами, судочинством, опікою над церквою, різними дрібними місцевими питаннями і не підривала компетенції центральної влади. Державний лад Литви був більш схожий на західноєвропейський зразок доби розвинутого феодалізму. Система землеволодіння тут тісно пов'язувалася з військовою службою, що давало можливість великому князю утримувати потужні збройні сили й вільно розпоряджатися всіма матеріальними ресурсами держави.

III — втрата українськими землями залишків автономії (1385—1480 рр.).

Наприкінці XIV ст. Литва опинилася у скрутному зовнішньополітичному становищі — існування постійної військової загрози з боку Тевтонського ордену. Під тиском цих обставин великий литовський князь Ягайло у 1385 р. підписав з Польщею Кревську унію, за якою Литва мала стати складовою частиною Польщі, прийняти католицизм як державну релігію. Унія скріплювалася на династичному рівні — Ягайло одружувався з польською королевою Ядвігою та проголошувався польським королем. Литовська та українська верхівка побачили в Кревській унії загрозу власній владі, тому щодо унії оформилася опозиція на чолі з братом Ягайла Вітовтом. Під тиском опозиції Польща змушена була у 1392 р. визнати за Литвою права широкої автономії. У внутрішньодержавних питаннях Литва залишилася суверенною, лише в зовнішній політиці вона змушена була діяти в фарватері польських інтересів.

Підписання Кревської унії суттєво вплинуло на подальше перебування українських земель у складі Литовського князівства. Намагаючись зміцнити внутрішню єдність власної держави, максимально централізувати управління, Вітовт розпочинає політику ліквідації автономних прав окремих князівств. Його наступники продовжують цю політику, внаслідок чого українські князівства, починаючи з Волинського поступово втрачають права автономії. У 1471 р. була ліквідована остання автономія Київського князівства. Місцеві князівські династії були усунуті від влади і замінені намісниками великого литовського князя.

Вплив на литовсько-українські стосунки мала й Городельська унія 1413 р., яка обмежувала участь православних у державному управлінні, завдяки чому зміцнювалися позиції католиків, що сприяло подальшому зближенню литовської та польської шляхти.

Наслідком зміни політики Литви щодо українських земель ставало поступове зміщення акцентів визвольної боротьби — поряд із антипольськими настроями наростав і антилитовський рух (1440 р. — народні виступи на Волині та Київщині).

IV — посилення литовсько-московської боротьби за право стати центром «збирання земель Русі» (1480—1569 рр.).

Наприкінці XV ст. у Литви в боротьбі за впливи на українські землі з'являється серйозний суперник в обличчі Московщини. Звільнившись у 1480 р. від Золотої Орди, Московське князівство стає центром об'єднання північно-руських земель і проголошує себе продовжувачем традицій Київської Русі, захисником православ'я (Москва — третій Рим). На фоні непопулярної литовської політики в українських землях посилюються промосковські настрої. Зокрема, це виявляється у добровільному переході під владу Москви деяких князів зі своїми володіннями (Чернігово-Сіверські князі: Болевські, Воротинські, Новосильські, Одоєвські, Шемячичі); в організації змов і повстань (1481 р. — змова Олельковича, Бельського та Гольшанського з метою вбивства короля Казимира, 1508 р. — антилитовське повстання М. Глинського на Київщині та Поліссі); втечах та переселеннях селян на територію Московщини. Литва була безсила хоч якось запобігти цим процесам.

Постійна загроза з боку Москви, внутрішні суперечки серед шляхти, прагнення української шляхти здобути права, якими користувалися польські шляхтичі, стали причинами підписання в 1569 р. **Люблінської унії** між Литвою та Польщею. За умовами цієї унії Литва та Польща об'єднувалися в єдину державу — **Річ Посполиту** на чолі з монархом, обраним на спільному сеймі. Єдиний сейм і сенат мали збиратися у Варшаві. Об'єднана держава здійснювала зовнішньополітичні зносини, мала єдину грошову одиницю. Шляхта звільнялася від сплати торгових мит. Піддані обох держав мали рівне право володіти маєтками в обох частинах Речі Посполитої. Велике князівство Литовське зберігало автономію, маючи окремий уряд, адміністрацію, суд, закони, військо. Українські землі, які раніше належали литовцям, переходили під владу Польської корони.

Таким чином, з підписанням Люблінської унії завершився Руско-литовський період і розпочалася доба Речі Посполитої.

Розглядаючи цей період української історії студенти мають зрозуміти, що польське проникнення в українські землі суттєво відрізнялося від литовського, оскільки в основу свого курсу Польща одразу поклала тотальну католизацію, колонізацію, колонізацію краю. Підвалини такої політики заклав ще Казимир III, приєднавши у 1349 р. Галичину. Спочатку його політика була досить обережною — залишилися назва «Королівство Русі» та деякі форми місцевої влади. Але водночас галицьке боярство поступово зміщувалося з адміністративних посад і замінювалося польськими намісниками, українські землі широко роздавалися польській шляхті, протегувалася польська та німецька торгівля, підтримувалися місії франкісканців і домініканців. Наступники Казимира діяли ще наполегливіше — проводилося насильницьке окатоличення населення, обмеження політичних і економічних прав галицької верхівки. Після підписання Люблінської унії ця політика поширюється на всю Україну. З огляду на це, в науковій літературі політика Польщі щодо українських земель позначається терміном «експансія», бо її метою було не тільки приєднати ці землі, а й змінити існуючий лад на свій зразок.

Передусім були знищені рештки українських державних традицій. Скасовується українське право, запроваджуються польські суди й уряди, польський адміністративний поділ. «Руська мова» перестає бути державною, її поволі витіснили польська та латинська. У результаті прийняття ряду польських урядових законів більшість українських селян до середини XVI ст. стали кріпаками при фільварках. Крім того, значно посилюється релігійний гніт, особливо після Брестської церковної унії 1596 р.

У ці ж бездержавні часи українське Закарпаття було захоплене Угорщиною (після її розпаду в 1543 р. західна частина Закарпаття підпадає під владу австрійських Габсбургів, а східна — відійшла до складу Трансільванії), Буковину захоплюють Молдавія і Туреччина, а частину Чернігово-Сіверщини — Московська держава. Водночас в степовому Криму і Причорномор'ї на руїнах Золотої Орди утворилася нова держава — Кримське ханство, звідки здійснюються постійні напади на українські землі. У причорноморських містах утверджується Туреччина, яка у 1453 р. завойовала Візантію. Таким чином, на карту було поставлено саме існування українського народу.

Проте сила народу була нездоланною і проявилася в утворенні козацтва як масового явища з кінця XV ст. Термін «козак» згадується в джерелах ще 1240 р. і означає тюркськими мовами «одинокий», «схильний до розбою», половецькою — «страж».

Аналіз різних варіантів приводить до визначення як «воїн-одинак». Козацтво постало у зв'язку з необхідністю захищати українські землі від татарських набігів, наявністю багатих незайнятих земель, що чекали на колонізацію (освоєння) зростаючою людністю Великого князівства Литовського. Також до причин виникнення козацтва слід віднести й посилення феодално-кріпосницького гніту з боку магнатів, що примушувало селян і міщан шукати кращої долі на неосяжних степових просторах.

Сучасні дослідники умовно виділяють **три стадії розвитку козацтва:**

Перша — кінець XV ст. — до 80-х років XVI ст. Протягом цього періоду козацтво було переважно суспільно-побутовим явищем, не мало сталої структури й організації. З огляду на це, маємо небагато достовірних згадок про нього. Навіть перша спроба його організації — заснування Д. Вишневецьким (Байдою) Січі в 1552—1558 рр., оповита напівлегендарними сюжетами.

Друга — 80—90-ті роки XVI ст. У цей час козацтво зростає чисельно, формуються його організаційні структури та різновиди. У цілому в цей період склалось три чітко не розмежовані категорії козаків — **запорожці**, що жили поза межами Речі Посполитої на Запорізькій Січі, яка стала своєрідною демократичною козацькою республікою з власним політичним устроєм; **заможні реєстрові козаки**, що стояли на службі польського короля і були єдиною визнаною законом категорією козацтва; та **величезна більшість козацтва, що мешкала у прикордонних містах**, вела козацький спосіб життя, але не мала **офіційно визнаного статусу** з боку польського уряду. Цей поділ не мав чітко окреслених структур і перехід з однієї категорії до іншої був досить легким.

Третя — перша половина XVII ст. Протягом цього часу козацтво поступово перетворилося на впливову політичну силу, яка виступила на захист інтересів українського народу, виявилася могутнім джерелом його державотворчої енергії, стала ядром боротьби за національне визволення, навколо якого групувалися всі інші політичні сили суспільства. На міжнародній арені козаки уособили захист християнського світу від мусульманської загрози, сформувалися у важливий політичний чинник на теренах Східної Європи, з яким рахувалися правителі не лише сусідніх держав.

Список літератури

Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.

Апанович О. М. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.

Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова. — Львів, 1997.

Котляр М. Ф. Галицька Русь в другій половині XIV — першій чверті XV ст. — К., 1978.

Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: кордони воеводств у світлі джерел. — К., 1993.

Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

Марочкін В. Антифеодальний визвольний рух в Україні в першій чверті XVII ст. — К., 1989.

Нічик Б. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI — початок XVII ст.). — К., 1990.

Пашук А. І. Іван Вишенський — мислитель і борець. — Львів, 1990.

Шабульдо Д. М. Землі Юго-Западної Русі в складі Великого княжства Литовського. — М., 1987.

Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Львів, 1990—1992.

Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.

КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ЗНОСИНИ ІЗ ЗОВНІШНІМ СВІТОМ (1648 — кінець XVII ст.)

1. *Причини, характер і основні етапи визвольної війни українського народу середини XVII ст.*
2. *Українська Козацька держава, її виникнення і еволюція.*
3. *Розвиток української держави у другій половині XVII ст.*
4. *Інкорпорація українських земель Російською імперією.*

На основі аналізу становища українського етносу у складі Речі Посполитої, студенти переконуються, що політика польського уряду спричинила різке загострення економічних, релігійних, соціальних та етнічних відносин, результатом чого й став вибух національно-визвольної війни (національної революції) під проводом Б. Хмельницького. Основними її причинами стали:

— наступ на права козацтва й небажання надати козацькі права значній кількості покозачених селян і міщан;

- посилення гніту селян і міщан;
- незахищеність прав української шляхти від свавілля польських магнатів;
- переслідування прав духовенства;
- національно-релігійні утиски населення.

Почавшись як станова, суто **козацька війна** (боротьба козаків за свої права та привілеї), вона поступово охопила всі верстви населення України й вилилася у **всенародну визвольну війну** за волю й незалежність України.

У сучасній історичній літературі не існує єдиної точки зору щодо визначення хронологічних меж визвольної війни. Стосовно початку війни дослідники називають дві дати — січень 1648 р. (обрання Б.Хмельницького гетьманом на Запорізькій Січі) та квітень 1648 р. (безпосередній початок військових дій). Що торкається кінцевої дати, то тут думки вчених значно розходяться. Єдиним спільним моментом є те, що сучасні українські історики більше не поділяють позиції радянської історіографії, за якою війна закінчувалася в 1654 р. підписанням Переяславської угоди. Ця дата логічно впливала з тенденційного трактування її основної мети — приєднання до Росії.

На сьогодні є кілька варіантів щодо того, які події слід вважати кінцем війни. На думку деяких вчених, це Віленська угода 1656 р. між Москвою та Польщею, яка поклала початок практиці розв'язання цими державами українського питання без попереднього узгодження з Гетьманщиною та без урахування інтересів її народу, істеблїшменту. Значна частина дослідників вважає, що визвольну війну слід закінчувати 1657 р., бо після смерті Б. Хмельницького змінюється характер війни — з визвольної вона поступово перетворюється на громадянську. Ряд істориків стоїть на позиції, що війна тягнулася аж до 1676 р., коли були ліквідовані державні інституції в Правобережній Україні і П.Дорошенко склав булаву перед І.Самойловичем, що й ознаменувало поразку національної революції. Гадається, що логічнішою, переконливішою за іншу виглядає кінцева грань, пов'язана з 1657 р.

Відсутність єдиної позиції щодо хронологічних рамок визвольної війни (революції) зумовила й відмінності у її періодизації. Тому в навчальних посібниках студенти зустрінуться з різними варіантами періодизації визвольної війни, в залежності від вибору критерію — два головних: перебіг військових дій проти Польщі, чи соціально-політичні процеси (зрушення) в Україні.

Значними подіями війни стали перші перемоги козацького війська — на **Жовтих Водах**, під **Корсунем** (травень 1648 р.), під **Пилявцями** (вересень 1648 р.), що відкрило можливість для українського державотворення, а підписання **Зборівського договору** (серпень 1649 р.) вводило ці процеси в міжнародно-правове русло. При цьому державне будівництво розвивалося поволі, по висхідній лінії — від реалізації ідеї козацької автономії до повного відокремлення від Польщі, рішучого усамостійнення.

Проте після поразки під **Берестечком** (червень 1651 р.) з вини союзника — кримського хана й укладення **Білоцерківського договору** (вересень 1651 р.), Українська держава втратила частину своїх земель і зменшила чисельність армії. Становище України не змінилося й після блискучої перемоги під **Батогом** (червень 1652 р.). Під **Жванцем** польський король Ян Казимир у 1653 р. уклав з кримським ханом мир, згідно з яким погодився повернутися до умов Зборівського договору, але в таємній угоді дозволив татарам взяти ясир з козацької території.

Порозуміння між Польщею й Кримським ханством, при пасивності Стамбула (кримський хан був васалом турецького султана), ставило Україну в дуже небезпечне становище і змушувало Б. Хмельницького шукати нового союзника. Цим союзником з рештою стає **Московське царство**. В січні 1654 р. на **Переяславській раді** було ухвалено приєднання до Московщини. А остаточний договір представники обох сторін уклали в Москві в березні 1654 р. (так звані **Березневі статті**).

Цей союзний договір передбачав по суті конфедеративну спільність і військовий союз при збереженні певних прав України у міжнародних відносинах, у формуванні політики і веденні економіки своєї держави. Так, українська адміністрація і судочинство не підпорядковувались Москві, гетьман і старшина обиралися радою, Україна мала право вести переговори з іншими державами (окрім Польщі й Туреччини), податки надходили до української скарбниці, залишалось козацьке військо. Водночас московський цар мав право тримати в Києві воеводу із залогою, царя були зобов'язані інформувати про закордонні посольства та про вибори нового гетьмана.

Союз з Московією не був метою національно-визвольної революції, не був втіленням багатовікового прагнення українського народу возз'єднатися з російським, як це кваліфікувалося значною частиною великоросійських та радянських істориків. Це був союз, жорсткодетермінований реальними умовами, коли Україна не мала можливості самостійно протистояти Польщі. Б. Хмель-

ницький розраховував завдяки допомозі православної Московщини остаточно позбутися впливу Польщі і йти до власної мети — незалежної держави.

Процес розбудови цієї держави з самого початку зазнав значного впливу козацьких традицій. Практично за основу був взятий державно-політичний устрій Запорізької Січі. Територія України була поділена на полки та сотні. Керівництво державою здійснювали вибраний гетьман і старшина (назва старшинських посад співпадала з відповідними назвами у Запорізькій Січі).

Головним органом влади вважалася загальна Козацька Рада. Проте, скоро стало зрозумілим, що організаційні форми, які себе виправдали серед нечисленного козацького населення, виявилися малоефективними у масштабах великої країни. Насамперед, це торкалось головного органу влади — Ради. Її функції дуже скоро перейшли до Ради старшин, що збиралася кілька разів на рік для вирішення найважливіших справ. Але й вона не мала повної законодавчої компетенції і була лише дорадчим органом — останнє слово лишалося за гетьманом.

Однак, зберегти в повній мірі здобутки визвольної війни не вдалося. Після смерті Б. Хмельницького в Україні розпочинається так званий період «Руїни», це період руйнації основних засад української державності. **Основними ознаками** цього періоду були:

- послаблення влади гетьмана; поділ території України на Лівобережну та Правобережну на чолі з окремими гетьманами;
- боротьба різних політичних угруповань за владу, що фактично переросла у громадянську війну;
- намагання іноземних держав оволодіти українськими землями;
- економічний занепад, спустошення значних територій.

Юридично поділ українських земель під час «Руїни» закріплювався Віленською угодою (1656), Андрусівським договором (1667), Бахчисарайським договором (1681), «Вічним миром» (1686).

Внаслідок останньої міжнародної угоди Україна остаточно була поділена між Московщиною та Польщею. У більш сприятливих політичних і економічних умовах опинилося Лівобережжя, що знаходилося під протекторатом Москви і зберегло свій автономний устрій (дістало назву **Гетьманщина**). Але це був тимчасовий вииграш, оскільки в плани російського уряду не входило збереження будь-якої політичної незалежності України. Вже наприкінці ХУІІ ст. чітко позначилися основні напрямки російської

політики щодо України — поступове обмеження автономних прав, втручання в економічну та фінансову сфери, що у кінцевому рахунку мало привести до повної її інкорпорації.

Ці процеси особливо посилилися після приходу до влади в Росії **Петра I**, а після придушення невдалої спроби **I. Мазепи** у 1708—1709 рр. відстояти автономію набрали нищівного характеру і значних масштабів. Петром I були істотно обмежені права і повноваження гетьмана, майже повністю ліквідована українська адміністрація, зруйнована і заборонена Запорізька Січ. А після переможного закінчення Північної війни була створена **Малоросійська колегія** для управління Україною, вперше скасована посада гетьмана.

Наступні десятиліття ХУІІІ ст. були позначені, з одного боку, подальшим прагненням російського уряду підпорядкувати собі Україну, а, з іншого, — намаганням української старшини відстояти права Гетьманщини. У цей час двічі вдавалося відновити гетьманство, повернути деякі автономні права. Але цілком, повнота автономії Гетьманщини залежала вже не стільки від її внутрішньої сили, скільки від особистої прихильності того чи іншого російського монарха.

Справу нищення Гетьманщини закінчила **Катерина II**. У 1764 р. востаннє скасовується посада гетьмана, у 1775 р. знищується **Запорізька Січ** (Нова Січ), у 1781 р. — ліквідовується полково-сотенний адміністративний устрій і замінюється на російський зразок (поділ на губернії та генерал-губернаторства), у 1783 р. — вдруге проходить закріпачення селян. Внаслідок всіх цих заходів Україна остаточно втрачає свій автономний статус і перетворюється на звичайну провінцію Російської імперії.

Список літератури

Апанович О. Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст. — К., 1969.

Бжеський Р. Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та «Переяславська легенда». — Торонто, 1954.

Боплан Гійом. Опис України. Меріме Проспер. Українські козаки. Б. Хмельницький. — Львів, 1990.

Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині ХVІІ ст. — К., 1986.

Борицак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський. — Львів, 1991.

Вивід прав України, Збірник документів і матеріалів. — Львів, 1991.

Гайдамацький рух на Україні у ХVІІІ ст. Збірник документів. — К., 1970.

Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. — К., 1961.

Грабоовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства у XVI—XIX ст. Львів, 1966.

Документи Б. Хмельницького. — К., 1961.

Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959.

Запорожці. До історії козацької культури. — К., 1993.

Історія Русів. Український переклад І. Драча. — К., 1961.

Крип'якевич І. П. Б. Хмельницький. — Львів, 1990.

Липинський В. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. — Філадельфія, 1991.

Літопис гадацького полковника Г. Граб'янки. — К., 1992.

Літопис Самійла Величка. — К., 1991. — Т. 1 — 2.

Літопис Самовидця. — К., 1971.

Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20—60-х рр. — К., 1965.

Маркіна В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-х годов XVIII вв. — К., 1971.

Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка. — К., 1992.

Нічик В. Юрій Немирович та його ідеї // Слово. — 1991. — № 8.

Олійник О. Л. Ще раз про причини ліквідації Запорізької Січі // Укр. іст. журнал. — 1990. — № 2.

Пріцак О. П. Орлик, його Конституція і бачення проблеми тогочасної України // Дзвін. — 1990. — № 2.

Свєшинков І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992.

Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. — К., 1963.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 1993.

Шевальє П'єр. Історія війни крзаків проти Польщі: з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію... / Перекл. з фр. Ю. І. Назаренка — К., 1993.

УКРАЇНА В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (кінець XVIII — початок XX ст.)

1. Розподіл українських земель між Російською та Австрійською імперіями, їхнє соціально-економічне становище.
2. Українське національне відродження першої половини XIX ст.

3. Імперські реформи та їх вплив на подальший розвиток українських земель.

4. Суспільно-політичне життя другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Виникнення перших українських політичних партій.

Починаючи розгляд даної теми, студенти мають зрозуміти, що боротьба між великими європейськими державами наприкінці ХУІІІ ст. привела до перекроювання карти Східної Європи, що внесло корінні зміни й у державну підпорядкованість українських земель. Внаслідок трьох розподілів Польщі до Російської імперії відійшла Правобережна Україна та Західна Волинь, а до Австрійської імперії — Галичина. Згідно Константинопольської австро-угорської конвенції (1775 р.) Австрія отримала Буковину. Крім того, під посереднім контролем австрійської династії Габсбургів перебував ще один заселений українцями регіон — Закарпаття (Угорське королівство, до якого воно входило, підпорядковалося Австрійській імперії).

Росія наприкінці ХVІІІ ст. приєднала до себе Таврію, Крим, Кубань (1783), а на початку ХІХ ст. — Бессарабію (1812). Таким чином, українська територія була розділена між двома імперіями — Російською та Австрійською.

Російський уряд для зручності управління Україною поділив її територію на губернії та генерал-губернаторства. На початку ХІХ ст. в Україні налічувалося дев'ять губерній та три генерал-губернаторства. В подальшому цей поділ практично не змінювався. Західноукраїнські землі залишались адміністративно розмежованими в рамках однієї Австрійської держави. Галичина і Буковина входили до «Королівства Галиції та Лодомерії», а Закарпаття, як і раніше, входило до складу Пожонського (Братиславського) намісництва.

Студенти повинні з'ясувати, що для соціально-економічного розвитку всієї української території (як в цілому й для Росії та Австрії) в першій половині ХІХ ст. була характерна криза феодальної системи, виникнення товарно-грошових відносин, ринку, тобто протиборство двох соціальних систем — **відживаючої феодально-кріпосницької та нової — капіталістичної.**

На підросійській території частина поміщиків почала розвивати товарне виробництво цукрових буряків, тютюну, льону, пшениці, торгове тваринництво. Одним із симптомів розкладу феодально-кріпосницької системи і формування капіталістичних відносин стає бурхливий розвиток промисловості. Настав почат-

ковий етап промислового перевороту у 30—40-х роках. Із заснуванням базових галузей промисловості — машинобудівної, металургійної та вугільної — закладалися **основи майбутнього індустріального розвитку країни**. Особливо помітним був прогрес у промисловості Півдня України.

На західноукраїнських землях промисловість хоча й пробивала собі шлях, але знаходилася на початковому етапі і дуже на низькому рівні. В цілому, **Галичина, Буковина й Закарпаття** залишались у першій половині XIX ст. **найвідсталішими провінціями Австрійської імперії**.

Особливе місце в цій темі займає друге питання. Саме кінець XVIII — початок XIX ст. більшість істориків називають **початком національного відродження українського народу**. Суть цього процесу полягає у відновленні різних сфер (національної, духовної, культурної тощо) буття народу після їхнього занепаду. Для студентів має бути зрозумілим, що українське національне відродження мало своє джерело, з одного боку, в історичній традиції, а з другого — у пробудженні почуття своєї народності. Оскільки історична традиція збереглася, головним чином, на тих частинах української землі, які до кінця XVIII ст. жили своїм власним життям, зберігаючи свою політичну й культурну автономію (а це були лівобережні українські землі — **Гетьманщина і Слобідська Україна**) — то саме на цих землях спочатку наступало пробудження народності. Цьому сприяло й відкриття у 1805 р. в Харкові першого університету на території підросійської України.

Спочатку носієм українського національного відродження стало **українське дворянство**, яке заклало основу в **формуванні національної інтелігенції**. З початком XIX ст. ця нова суспільна група поповнювалась вихідцями з міщанства, козаків та селянства.

Можна виділити такі основні напрями **українського національного відродження**:

— Насамперед, **звернення до героїчного минулого народу й популяризація історичних знань**. Саме на цей період припадає початок оформлення історичної науки. Зусилля вчених були зосереджені на збиранні, систематизації та публікації історичних джерел і пам'яток історичної думки, виданні журналів і альманахів, створенні історичних товариств, написанні узагальнюючих праць з історії України тощо. У цей час з'являються перші історичні твори — С. Лукомського «Зібрання історичного» (1770), В. Рубана «Короткий літопис Малої Росії» (1777). О.Рігельмана «Літописне повісткування про Малу Росію» (1785—1786), «Исто-

рія Русів» анонімного автора, Д. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» (1822), О. Мартоса «Історія Малоросії» та ін. Попри всі вади названих історичних творів (описовість, компілятивність, фрагментарність, ідеалізація та ін.), їхня поява свідчила про початок активного осмислення й узагальнення вузлових моментів вітчизняної історії, у ході яких дедалі очевиднішою ставала думка про те, що український народ має власну історію та самобутню культуру.

— Започатковано дослідження з етнографії. Саме поява праць з історії України стимулювала посилення цікавості елітної частини українського суспільства до життя народу, його побуту, звичаїв, традицій та обрядів, фольклору. Глибше вивчення цих сюжетів зумовило виділення етнографії, фольклористики та мовознавства із загального масиву історичних знань. У 1777 р. виходом у світ в Петербурзі «Опису весільних українських простонародних обрядів» Г. Каліновського було фактично започатковано українську етнографію. Фундатором вітчизняної фольклористики став М. Церетелев, який видав збірку «Опыт собрания старинных малороссийских песней».

— Становлення літератури та української літературної мови, започаткованої І. Котляревським. Розпочинаються наукові дослідження української мови, написання її граматики, складання словників. У 1818 р. з'явилася перша друкована граматика української мови — «Граматика малорусского наречия» О. Павловського. важливе значення для розгортання процесу національного відродження мав вихід у світ 1823 р. словника української мови, укладеного І. Войцеховичем. характерно, що у цей час значна частина інтелігенції, навіть та, що обстоювала українську мову, вважала її діалектом, або ж мовою вмираючою, а не активною мовою. Одним із перших, хто публічно виступив проти офіційних концепцій та примітивно-побутових поглядів на українську мову, був видатний харківський славіст І. Срезневський. у 1834 р. він опублікував статтю «Взгляд на памятники украинской народной словесности», лейтмотивом якої була теза про те, що українська мова — не діалект, а повноцінна, самобутня мова, яка має велике літературне майбутнє. Своєрідним підтвердженням його слів стала творчість відомих байкарів П. Гулака-Артемівського та Є. Гребінки, талановитого прозаїка Г. Квітки-Основ'яненка, геніального поета Т. Шевченка та інших, які повною мірою реалізували художній потенціал української мови, розширили діапазон її вживання, урізноманітнили жанри української літератури.

Ці кардинальні зрушення, що відбулися наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в історичній науці, літературі, розвитку мови, стали своєрідним підґрунтям пробудження у народу національної свідомості, сприяли усвідомленню ним своєї самобутності, зростанню бажання відстоювати свої права.

Подібні процеси відбувалися й на західноукраїнських землях. Тут, з огляду на відсутність національної шляхти, носієм українського відродження виступило **уніатське духовенство**. Перший гурток, який свідомо виражав національну ідею, виник наприкінці другого десятиліття XIX ст. У **Перемишлі** було засноване товариство для поширення народної освіти, історії, української мови й усної творчості. І. Могильницький створив першу в Галичині «Граматику» української мови. У надрукованому трактаті «Відомість о руськім язичі» (1829) він спростував погляди окремих польських вчених, які не визнавали окремих української мови, доводив, що її початки сягають часів Київської Русі.

На початку 30-х років XIX ст. центром національного життя та національного руху в Галичині стає Львів, де було утворено напівлегальне демократично-просвітницьке й літературне угруповання «**Руська Трійця**». Його засновники — Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Шакевич — були студентами Львівського університету, вихованцями греко-католицької духовної семінарії. Згуртувавши навколо себе однодумців, які поставили за мету піднесення національної свідомості та запровадження української мови у всі сфери громадського життя, вони записували фольклор, проголошували у церквах проповіді українською мовою. У 1837 р. тисячним тиражем було надруковано підготований ними альманах фольклорних творів «Русалка Дністрова». Власті, вважаючи діяльність «Руської Трійці» небезпечною, заборонили поширювати альманах, а його укладачів та авторів притягнути до відповідальності. Незабаром це об'єднання розпалося.

Слід відзначити, що у порівнянні із Наддніпряниною здобутки національного відродження в західноукраїнських землях були значно скромніші, зокрема, тут так і не вирішилося питання запровадження літературної української мови.

Розглядаючи політичне життя цього періоду, студенти повинні мати на увазі, що одним із перших таємних політизованих рухів було **масонство** (масонські ложі діяли у Полтаві, Києві, Житомирі та ін. містах). Також на терені України діяли **декабристські організації**. Водночас у Правобережній Україні і в Одесі виникли польські таємні організації, які готували збройне повстання. Але і виступ декабристів у 1825 р., і польське повстання

1830—1831 рр. не знайшли підтримки селянства, яке вважало ці рухи поміщицькими.

Наприкінці 1845 р. у Києві виникла перша українська політична організація — «**Кирило-Мефодіївське товариство**», активними членами якого стали **М. Костомаров**, **В. Білозерський**, **П. Куліш**, **М. Гулак**, **Т. Шевченко**. Політична програма товариства формулювалася у двох документах — «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» та «Книзі буття українського народу». У цих програмних документах вперше чітко були сформульовані політичні вимоги — ліквідація кріпосного права, повалення самодержавства, скасування станів, національне визволення слов'янських народів й об'єднання їх у республіканську федерацію на засадах рівноправності й суверенності, поширення освіти серед народу.

Практична діяльність кирило-мефодіївців була досить багатогранною: вони поширювали радикальні програмні документи, революційні твори Шевченка, проповідували ідеї товариства в університеті, військових училищах та інших учбових закладах, займалися науковою працею і поширенням освіти серед народу. У 1847 р. товариство припинило свою діяльність після доносу провокатора.

Поява та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства фактично поклала початок переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України. Це була спроба передової частини національної еліти осмислити та визначити місце і роль українського народу в сучасному світовому історичному контексті.

Поштовхом соціально-економічного розвитку українських земель стали **реформи**, проведені в **середині XIX ст.** в обох імперіях. Під тиском революційних подій 1848 р. австрійський уряд примушений був піти на ряд поступок, зокрема, скасувати кріпосне право та проголосити скликання парламенту. У Російській імперії **селянська реформа** розпочалася у 1861 р. Ця реформа давала селянам юридичну свободу, але зберігала поміщицьке землеволодіння і примусила селян сплачувати викупні платежі за отримані невеличкі земельні наділи. Також були проведені й інші реформи — земська; місцевого самоврядування; військова; судова; освіти тощо. Не дивлячись на непослідовність і суперечливість проведених реформ, вони все-таки створили умови для розвитку капіталістичних відносин на українських землях і певною мірою сприяли лібералізації суспільно-політичного життя.

На початку 60-х років у **Наддніпрянщині** спостерігається друга хвиля національного відродження. В цей час осередком українського суспільно-політичного та культурного життя стає Петербург, де після заслання працюють колишні члени «Кирило-Мефодіївського товариства». Саме тут у 1861—1862 рр. виходить перший в Російській імперії український часопис «**Основа**», починає діяти науково-просвітницька організація «**Громада**».

В Україні «**Громади**» з'являються у Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві та ін. містах. Громадівці виступали на захист української мови, літератури, права народу на здобуття освіти рідною мовою, займалися видавництвом навчальної та науково-популярної літератури. Власті називали громадівський рух «українофільством». На цей період припадає й діяльність так званих «хлопоманів» на чолі з В. Антоновичем, які представляли частину української шляхти, що зберігла пам'ять про славне минуле України, розмовляла тільки українською мовою, одягалася в національні костюми, дотримувалася народних звичаїв і обрядів. Але ця поміркована і суто культурницька робота українофілів викликає незадоволення російського уряду, внаслідок чого видається **Валуєвський 1863 р. указ**, який заборонив видання наукової, публіцистичної та релігійної літератури українською мовою. Після видання цього указу громадівський рух почав згасати і в другій половині 60-х років припинив своє існування.

Відродження громад спостерігається на початку 70-х років. На той час «старі» громадівці зберегли лише одну організацію — Київську, поряд з якою почали діяти молоді громади. Громадівський рух знову набрав загальноукраїнського звучання, що викликало серйозну тривогу в урядових колах. Його діяльністю займалася спеціальна урядова комісія, результатом роботи якої стало видання **Емського указу у травні 1876 р.**, який не тільки забороняв українську мову в літературі та театрі, а й ввезення на територію Російської імперії книжок українською мовою.

Таким чином, домінуюче в 60—70-х роках українофільство фактично вичерпало себе, продемонструвавши неспроможність лише культурницькими засобами поліпшити становище українського народу. Наслідком цього стало те, що молодь почала обминати українофільські громади й вступати до народницьких гуртків, байдужих до національних змагань. Спроби поєднати культурно-національні гасла із завданнями політичного та соціального визволення у 80-ті роки робили М. Драгоманов та його послідовники — члени гуртків «українських соціалістів-федералістів» у Петербурзі, К. Арабажина в Києві, В. Мальваного в

Харкові та ін. пошук нових ідей, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х років покликав до життя національні об'єднання з виразною політичною спрямованістю, що стали прообразом українських партій. Першим серед них було «Братство тарасівців».

В західноукраїнських землях громадсько-політичний рух також набуває більшого розмаху після конституційних реформ в Австрійській імперії. У 60-ті роки внаслідок заборони української мови в Росії посилився вплив українського письменства у Галичину, що значно активізувало тут процеси національного самовизначення. Галицьке українство розкололося на «**москвофілів**» й «**народовців**», які суперничали між собою.

Засновниками й лідерами **москвофільства** були Д. Зубрицький, Б. Дідицький, М. Малиновський, А. Добрянський. Воно було породжене складними умовами українського національного життя в Австро-Угорщині. Спочатку воно мало відносно прогресивний характер. У ньому поєдналися з одного боку — опір насильницькому ополяченню, втрата ілюзій та надій на австрійський уряд, який підтримував курс на придушення українства в Галичині силами польського шляхетства, а з іншого — зневіра в можливостях власної нації та пошук опори в етнічно спорідненій державі. Спочатку москвофільство мало культурницьке спрямування, виступаючи за те, щоб літературною мовою в Галичині стала російська. Однак поступово воно почало набирати політичного забарвлення, пропагуючи ідеї про етнічну тотожність росіян, українців і галицьких русинів, заперечуючи існування українців як нації, стверджуючи необхідність об'єднання всього слов'янства під патронатом Росії.

Саме на противагу рухові москвофілів на початку 60-х років XIX ст. й виникли **народовці**, які орієнтувалися на власний народ і виступали за впровадження української мови в літературі. Лідерами народовців були В. Барвинський, Ю. Романчук, В. Навроцький, О. Огоновський, А. Вахнянин. народовці сповідували принцип національного відродження, відстоювали права українського народу на державне життя. Ними проводилася широка науково-просвітня робота. Зокрема, з їхньої ініціативи у 1864 р. у Львові засновано перший український театр, у 1861 р. — культурно-освітню організацію «Руська бесіда», у 1868 р. — «Просвіту». Велике значення для розвитку української мови й літератури мало створене в 1873 р. у Львові Літературне товариство ім. Т. Шевченка, яке в 1892 р. реорганізувалося в Наукове товариство ім. Шевченка.

Між двома течіями точилася гостра боротьба. Спочатку більший вплив у суспільстві мали москвофіли, однак із зміцненням української інтелігенції, вже до кінця 70-х років XIX ст. народівці стали провідною силою в культурному житті Галичини. Підтвердженням цього стало, насамперед, остаточне закріплення за українською мовою статусу літературної.

Наприкінці XIX — початку XX ст. український суспільний рух вступає у **новий етап — створення політичних партій**, які у своїх програмах поряд із соціальними ставили й національні вимоги. З огляду на більш сприятливі політичні умови, перші українські партії виникли на терені Австро-Угорської імперії, в Галичині. У 90-х роках XIX ст. тут провідні позиції зайняли три партії — **Націонал-демократична партія**, **Русько-українська радикальна партія** і **Українська соціал-демократична партія**. У національному питанні партії стояли на спільній платформі — політична самостійність України, як «програма-максимум», а як «програма-мінімум» — вимога об'єднання всіх українських земель в один **Коронний край** з правами широкої автономії у складі Австро-Угорської монархії. Це були легальні, парламентські партії, які мали свої фракції у парламенті.

У Наддніпрянщині першою українською політичною партією стала **Револьюційна українська партія (РУП)**, створена в 1900 р. у Харкові на зборах студентських громад. У практичній діяльності руповці відстоювали соціальні інтереси селянства, яке вважало основою української нації. Пізніше з РУП вийшли **Народна українська партія** на чолі з М. Міхновським і **соціал-демократична спілка**.

У 1904 р. утворилися партії ліберального напрямку — **Демократична (УДП)** на чолі з О. Лотоцьким і Є. Чикаленком та **Радикальна (УРП)**, очолювана Б. Грінченком і С. Єфремовим. Пізніше вони об'єдналися в одну партію — **УРДП**.

У 1905 р. одну з частин РУП було реорганізовано в **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**, лідерами якої стали М. Порш, В. Винниченко, С. Петлюра та ін. Після поразки революції 1905—1907 рр., у період реакції деякі з перелічених партій утворили **Товариство українських поступовців (ТУП)**, яке діяло напівлегально і стояло на поміркованих позиціях.

На противагу західноукраїнським партіям, наддніпрянські партії не мали спільної політичної платформи. На **позиції самостійності України** стояла тільки НУП, а інші — висували гасло автономії України у складі Росії.

Список літератури

Бойко О. Д. Історія України: Посібник для студ. вузів. — К.: Академія, 2005. — 687 с.

Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX—XX ст.: Навч. посібник. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.

Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Я. Грицак та ін. — 2 вид. — Л.: Світ, 2002. — 520 с.

Історія України. Документи. Матеріали: Посібник / В. Ю. Король (уклад., комент.). — К.: Академія, 2002. — 448 с.

Історія України: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко — К.: Знання-Прес, 2002. — 670 с.

Історія України: навч. посіб. / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржий та ін. — К.: Альтернативи, 2002. — 472 с.

Історія України: Хрестоматія: У 2-х ч. / Упор. С. М. Клапчук, Б. І. Білик, Ю. А. Горбань та ін. — К.: ІЗМН, 1996. — Ч. I. — 372 с. — Ч. II. — 336 с.

Лановик Б. Д. та ін. Історія України: Навч. Посібник для студ. — К.: Знання, 2000. — 574 с.

Остафійчук В. Ф. Історія України: Сучасне бачення: Навч. посібник. — К.: Знання-Прес, 2002. — 352 с.

Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. І. Танцюри — К.: Академія, 2001. — 488 с.

Субтельний Орест. Україна. Історія. — К.: Либідь, 1994. — 736 с.

УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

---

1. «Українське питання» в міжнародній політиці перших десятиліть ХХ ст.
2. Військові дії на теренах України під час Першої світової війни.
3. Визрівання революційної ситуації в країні і повалення самодержавства.

При оволодінні сутністю питань даної теми студенти мають усвідомлювати, що світова війна розпочалася і велася з метою перерозподілу уже поділеного світу. Україна в силу свого геополітичного становища потрапила в епіцентр світових інтере-

сів і процесів. Обидві коаліції, що готувались, а потім вели світову війну (**Антанта** і **Троїстий** — згодом **Почвірний союз**) прагнули досягти мети значною мірою за рахунок українських земель, українського народу. Студенти повинні зрозуміти, що Перша світова війна стала трагедією для українського народу. Не маючи власної державності, будучи розірваними ворогуючими державами, різні частини українського народу мали воювати на боці цих імперій одна проти одної за чужі інтереси.

Початок війни, ознаменований успіхами на фронті Росії, тяжко позначився й на «російських», і на «австрійських» українцях. Незважаючи на декларації лояльності (декларація С. Петлюри в «Української життя», статті у київській «Раді»), російський уряд розпочав переслідування українства — закрито «Просвіти», заборонено друкувати будь-що українською мовою, багатьох українських діячів заслано. Водночас йшло переслідування українців у Галичині, яких звинувачували в москвофільстві. З початком війни тисячі людей запроторено до концентраційних таборів у Талергольф, Гнаві, Гмюді, Терезієнштадті. Було заарештовано багато священників, інтелігенції, селян. Політичні й громадські діячі тікали до Відня.

1 серпня 1914 року у Львові засновано **Головну Українську Раду** з представників трьох партій — **Національно-Демократичної**, **Радикальної** й **Соціал-Демократичної** — на чолі з **К. Левицьким**. Завдання Ради — охороняти інтереси українського народу в Австрії та репрезентувати його під час війни. Рада створила військову організацію — **Легіон Українських січових стрільців** для боротьби з російським військом. До нього вступали тисячі юнаків.

4 серпня група українських імігрантів-наддніпрянців за ініціативою **Д. Донцова** й **В. Дорошенка** заснувала **Союз визволення України** як безпартійну політичну репрезентацію Центральної та Східної України для пропаганди ідеї самостійності України.

Після окупації Галичини російськими військами і призначення генерал-губернатором графа **О. Бобринського** почалася **русифікація** — всі українські установи, бібліотеки, школи закривалися, скрізь запроваджувалися російські закони й мова. Почалися труси, арешти (тільки через київські тюрми перевезено вглиб Росії, до Сибіру, понад 12 тис. чол.). Заарештовано митрополита **Андрея Шенгицького**, ректора львівської семінарії **О. Й. Боцяна** та ін. Але у квітні 1915 р. почався наступ німецько-австрійських військ на Галичину, і відповідно — відступ російської армії, вже в липні вся Галичина і значна частина Волині були в руках нім-

ців. Ця поразка мала величезне значення для дальшого перебігу війни і для України. Вона викликала деморалізацію в російській армії — перший сигнал майбутньої революції. Відхід російської армії із Західної України під тиском німецьких військ не приніс полегшення українцям. Людей виселяли, села палили, щоб залишити ворогові пустелю.

Ці трагічні події спричинили перелом у ставленні українців Наддніпрянщини до російського уряду. Зник той «патріотичний» запал, який переживало багато з них на початку війни, і міцніло розуміння, що перемога Росії принесе нові кайдани. Рада ТУП, яка стала єдиним об'єднуючим політичним осередком партій, ухвалила постанову про те, що українці мусять зайняти нейтральну позицію у війні. На цій підставі Товариство українських поступовців не погодилося з діяльністю СВУ, який закликав боротися спільно з австрійською армією.

Війна затягувалася, фронти стояли майже непорушно без змін. У травні 1916 р., знову на вимогу союзників, російські війська південно-західного фронту під проводом генерала А. Брусилова завдали тяжких поразок австрійській армії і зайняли широку смугу Галичини та Волині. «Брусиловський прорив» значно допоміг Франції, яку німці тіснили під Верденом, але цей наступ для російського фронту дав небагато і кривава, без перспектив, з майже непорушними фронтами війна продовжувалася надалі.

Війна загострила соціальні й політичні процеси, що відбувалися в Росії, вона принесла з собою велике руйнування промисловості і сільського господарства. На Україні, як і по всій Росії, посилилася експлуатація робітничого класу; селяни, розорені війною, змушені були залишати свої господарства і подаватися в найми до поміщиків або поповнювати ряди міського пролетаріату. Значно погіршилося в ході війни становище численної дрібної міської буржуазії, ремісників, кустарів, службовців. Трагічна ситуація ускладнювалася поразками на фронтах Російської армії, загибеллю сотень тисяч солдатів і офіцерів. Царський уряд показав свою повну недієздатність та остаточну моральну і політичну деградацію. І тому монархічний режим у країні було ліквідовано — відбулася Лютнева буржуазно-демократична революція.

Природно, що переважна більшість населення України схвально зустріла Лютневу революцію. Протягом 1—3 березня по всій Україні пройшли страйки, збори, мітинги, демонстрації. Замість усунутих органів влади самодержавства повсюдно створювалися Ради, фабрично-заводські й громадські комітети, вихо-

дили з підпілля заборонені партії, відроджувалися профспілки. Повалення царизму сколихнуло також національно-визвольний рух пригнобленого самодержавством народу України.

Список літератури

Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмні документа перших українських партій. — К., 1992.

Вивід прав України. — К., 1991.

Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х т. — К., 1990.

Русалка Дністровая. Документи і матеріали. — К., 1989.

Українська соціально-політична думка в ХХ ст. — Нью-Йорк, 1983.

Грицак Я. «Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка. — Львів, 1990.

Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Зап. НТШ. — Львів, 1991. Т. 222.

Грицак Я. До генези. ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність — К., 1992. — Вип. I.

Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. — К., 1992.

Донцов Д. Історія розвитку української ідеї. — К., 1991.

Злупко С. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. — К., 1990.

Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (ХІХ ст. — 1920р.). — Львів, 1993.

Історія українського війська. — Львів, 1992.

Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ ст. — Тернопіль, 1993.

Копиленко О. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991.

Кухта Б. З історії української політичної думки. — К., 1994.

Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914. — Львів, 1926.

Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. — Львів, 1991.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. — К., 1994.

Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. — Львів 1991.

Молчанов М. Державницька думка Михайла Драгоманова. — К 1994.

Мороз В. Україна в ХХ ст. — Тернопіль, 1992.

Пінчук Ю. М. І. Костомаров. — К., 1992.

Політичні партії Західної України. — Львів, 1991.

«Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. — К., 1987.

Стеблій Ф. Початки українського національного руху в Галичині // Україна, культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1995 — Вип.2.

Сергієнко Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1983.

Федченко П. Михайло Драгоманов. — К., 1991.

Чоповський В. Будителі національного руху. — Львів, 1993. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX век). — К., 1991.

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І АЛЬТЕРНАТИВИ ДЕРЖАВО- ТВОРЕННЯ В 1917—1920 рр.

---

1. Початок Української революції. Центральна Рада і створення УНР.
2. Більшовики і реалізація альтернативи радянської державності.
3. Внутрішня і зовнішня політика Гетьманської Держави П. Скоропадського.
4. Відновлення УНР. Державотворча діяльність Директорії.
5. Революція в Західній Україні. Утворення ЗУНР. Акт злуки 22 січня 1919 р.
6. Боротьба політичних сил за владу в Україні в 1919—1920 рр. Остаточне встановлення радянської влади.
7. Підсумки та уроки революцій 1917—1920 рр.

Починаючи вивчати тему, студенти мають усвідомити, що цей короткий період складає цілу історичну епоху за насиченістю й важливістю подій, які відбувалися тоді в Україні.

Революційні події в Україні розпочалися в березні 1917 р. після повалення самодержавства в Росії. На противагу Петрограду, де оформилось так зване двовладдя (**Тимчасовий уряд і ради робітничих і солдатських депутатів**), ситуація в Україні ще більш ускладнювалася. Тут, поряд із місцевими органами Тимчасового уряду і радами робітничих, солдатських депутатів, на політичній арені з'явилась й третя, національно-демократична влада — **Центральна Рада**. Її засновниками виступили українські організації й політичні партії. Основними гаслами Центральної

Ради, створеної 3—4 березня 1917 р., стали **широка національно-територіальна автономія України** в складі **федеративної демократичної республіки Росії** та українізація всіх сфер суспільного життя.

У квітні-травні 1917 р. спостерігається процес поступового зміцнення впливу Центральної Ради. I Всеукраїнський Національний Конгрес визначає її керівним центром визвольного руху і обирає до її складу ще 118 осіб. **Головою Центральної Ради** обирається **М. Грушевський**, заступниками — **В. Винниченко** і **С. Єфремов**. Інші представницькі з'їзди (**військові, селянські, робітничі, партійні**) також делегують до складу Центральної Ради своїх представників. Таким чином Центральна Рада поступово перетворюється із по суті міського, київського органу у загальноукраїнський представницький орган.

У травні 1917 р. зміцніла Центральна Рада розпочинає переговори із Тимчасовим урядом щодо офіційного визнання автономії України. Але центральний уряд не визнає Центральну Раду виразником волі українського народу і відмовляє в справедливих домаганнях українства. У відповідь, 10 червня 1917 р. Центральна Рада оприлюднює свій **I Універсал**, в якому декларує прагнення запровадити автономію України. У середині червня створюється виконавчий орган влади — **Генеральний Секретаріат** на чолі із **В. Винниченком**.

Тимчасовий уряд змушений був змінити тактику і пішов на переговори із Центральною Радою, наслідком яких став **II Універсал** Центральної Ради, як свідок певного компромісу. Але домовитись принципово цим двом органам влади так і не вдалося. 4 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд видав «Інструкцію для Генерального Секретаріату», яка значно обмежувала права України, її виконавчої влади. І хоча Центральна Рада не відкинула цю «Інструкцію», стосунки між нею і центральним урядом ще більш загострились. Фактично склалася «патова» ситуація, коли Центральна Рада не мала реальної сили, щоб відкрито виступити проти «Інструкції», а Тимчасовий уряд був не в змозі реалізувати її на практиці.

Протистояння між обома центрами влади було припинено перемогою більшовицького повстання в Петрограді і ліквідацією Тимчасового уряду у жовтні 1917 р. Центральна Рада засудила переворот, створила Комітет з охорони революції і проголосила себе єдиною владою в Україні. 7 листопада 1917 р. вона видала **III Універсал**, яким заявлялося про утворення **Української Народної Республіки** й оголошувалася широка програма соціально-економічних реформ.

Залишаючись на автономістсько-федералістичній платформі, Центральна Рада не визнала Ради Народних Комісарів за центральний уряд Росії і виступила ініціатором творення федерації на засадах однорідно-соціалістичної влади. Це призвело до конфлікту між РНК і Центральною Радою, що набував дедалі гостріших форм, особливо після негативної відповіді Ради на ультиматум петроградського уряду від 3 грудня 1917 р.

В самій Україні ситуація дедалі ускладнювалась з посиленням позицій більшовиків, масовим переходом під їх контроль місцевих рад, які брали в свої руки владу над цілими регіонами.

Політичне протистояння досягло апогею після **I Всеукраїнського з'їзду Рад**, який пройшов у Харкові і оголосив Україну **радянською республікою**, її федеративний зв'язок з Радянською Росією, поширив на Україну дію декретів і розпоряджень РНК, а владу Центральної Ради та її законодавство кваліфікував не чинним.

Тим часом у **Бресті** розпочались переговори між Центральними державами та Росією, які могли закінчитися заключенням сепаратного миру зі згубними для УНР наслідками. Все це й зумовило рішення Центральної Ради про включення до переговорного процесу. Однак будь-які міжнародні угоди могли набути легітимності лише в разі набуття Україною якісно нового державного статусу — самостійності, відокремлення від Росії. Тому 22 січня 1918 р. Центральна Рада своїм **IV Універсалом** проголосила **самостійність УНР**.

27 січня 1918 р. делегація Центральної Ради заключила **Брестський договір** із Центральними державами, за умовами якого останні зобов'язувалися допомогти звільнити Україну від більшовиків, за що Україна мала постачати в Німеччину і Австро-Угорщину велику кількість хліба й продуктів. На початку березня австро-німецькі частини зайняли Київ, а до кінця квітня 1918 р. майже вся Україна була окупована. Разом із військами Центральних Держав у Київ повернувся український уряд. Повернення Центральної Ради сприймалось населенням без особливого ентузіазму, реальний авторитет і вплив її невпинно падали.

На фоні наростаючого невдоволення політикою Центральної Ради, її неспроможності виконати умови договору, зокрема, щодо хлібних поставок, 29 квітня 1918 р. відбувся **державний переворот**, внаслідок якого до влади прийшов **гетьман Павло Скоропадський**. В історії України розпочався новий період, який тривав біля восьми місяців і дістав назву — **період Гетьманату** або **Української Держави**.

Студенти мають знати, що у сучасній історичній науці відсутня однозначна оцінка періоду Гетьманату, при цьому мають місце діаметрально протилежні судження. Так, частина істориків вважає, що це була єдина реальна на той час можливість відтворення української державності, а інші характеризують його як контрреволюційний, антидемократичний і антинародний режим. Об'єктивно можна стверджувати, що цьому періоду (як, втім, і будь-якому іншому) були притаманні, як позитивні, так і суто негативні риси.

Прийшовши до влади, П. Скоропадський зосередив у своїх руках усю повноту влади — мав право видавати закони, призначати голову Ради міністрів, затверджувати і розпускати уряд, також він контролював зовнішньополітичну діяльність держави. Суть його державотворчих планів полягала у тому, щоб шляхом встановлення **авторитарної форми правління** зупинити розвиток революційних процесів, які оцінювались як деструктивні, а потім, спираючись на стабільну ситуацію, створити дієздатний державний апарат, боєздатну армію, провести нагальні політичні та соціально-економічні реформи.

За період свого правління гетьманському уряду вдалося досягти деяких успіхів. Так, в країні певною мірою стабілізувалося економічне життя — була встановлена українська грошова система, засновувалися банки, відновився залізничний рух. Очевидні зрушення сталися у справі українізації освіти та культури. До позитивних моментів можна віднести й розширення кола зовнішньополітичних стосунків Української Держави; проведення судових реформ тощо.

Але ці успіхи стали можливими, насамперед, завдяки присутності в Україні німецько-австрійського окупаційного війська, що виступало основним гарантом державної стабільності. Всі кроки в економіці супроводжувалися **непопулярними заходами в сфері соціальної політики**. Залишалася нерозв'язаною земельна проблема, а практика повернення поміщицьких земель і застосування карних загонів проти селянства примушувала останніх підніматися на **збройну боротьбу проти уряду**. Не сприяла зміцненню позицій уряду й наявність серед вищого бюрократичного апарату високого відсотку колишніх російських чиновників, які в переважній своїй більшості сприймали Гетьманську Державу як тимчасову і як плацдарм для відновлення старих дореволюційних порядків і єдиної неподільної Росії. Відкрита орієнтація на інтереси імущих класів не вела до консолідації українського суспільства навколо національної ідеї, а навпаки — поглиблювала розкол у ньому.

Все це зумовлювало нестійкість гетьманського режиму, а опозиція щодо нього, яка виникла з перших же днів після перевороту, дедалі посилювалась. Вже всередині травня 1918 р. опозиція організаційно оформилася в **Український Національно-Державний Союз**, який у серпні перетворився на **Український Національний Союз**. УНС повів рішучу боротьбу проти гетьманського режиму, а восени взяв курс на повстання. У листопаді 1918 р. для керівництва повстанням було обрано Директорію з 5-ти осіб: В. Винниченко (голова), С. Петлюра, А. Макаренко, П. Андрієвський, Ф. Швець. Момент виступу проти гетьмана був вдало обраний лідерами Директорії — гетьман втратив підтримку Німеччини, яка програла I світову війну і підписав непопулярний союз з небільшовицькою Росією. Армія Директорії швидко росла за рахунок незадоволених селян і в грудні 1918 р. вона переможно ввійшла до Києва.

З приходом до влади Директорії було проголошено відновлення УНР. **26 грудня** Директорія видала **Декларацію**, в якій заявлялося, що вона намагатиметься встановити баланс між революційними реформами й порядком. Одним із основних положень Декларації була обіцянка експропріювати державні, церковні та великі приватні землеволодіння для перерозподілу їх серед селян. Уряд брав на себе зобов'язання бути представником інтересів робітників, селян і трудової інтелігенції, а також оголошував про намір позбавити виборчих прав земельну й промислову буржуазію. Для вирішення нагальних проблем скликався Трудовий Конгрес, який мав відіграти роль передпарламенту.

Але небагато з поставлених цілей удалося здійснити. Становище Директорії було дуже тяжке. Чисельна армія повстанців, що забезпечила тріумфальний рух на Київ, розтанула з такою ж швидкістю, з якою створилася. Масу її давали селяни, які, поваливши гетьманський режим, поспішали додому, щоб ділити панську землю.

Україна опинилася оточеною ворогами з усіх боків. На заході стояли польські війська. З півночі, негайно, після повалення гетьманату, посилювався рух радянських військ. На південно-східному кордоні зростали російські антибільшовицькі сили під керівництвом генерала Денікіна. Південна смуга, з Одесою, Миколаєвом, Херсоном була зайнята інтервентами Антанти.

Складна зовнішня ситуація погіршувалася й внутрішньою нестабільністю, бо всередині Директорії не було єдності, не було спільної лінії в політиці. Основним питанням залишалася форма організації влади. Частина членів уряду Директорії стояла на па-

рламентських позиціях, інша — почала схилитися до Рад. В. Винниченко запропонував компромісовий варіант — створити трудові ради. Але Директорії так і не вдалося створити систему влади. Під прапором Директорії процвітала **отаманщина**, що призвело до анархії.

В цей же час відбулися значні події на західноукраїнських землях. В умовах розпаду Австро-Угорської імперії була створена **18 жовтня 1918 р. Українська Народна Рада**, яка взяла на себе функції об'єднання всіх західноукраїнських земель в одне ціле. Тим часом відроджена **Польща** також готувалася взяти владу в Галичині. Щоб запобігти цьому, Національна Рада у ніч на **1 листопада** зайняла Львів, а потім і всю територію Східної Галичини. **13 листопада 1918 р.** було проголошено **Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР)**. Президентом її став **Є. Петрушевич**, головою **Державного секретаріату (уряду)** — **К. Левицький**.

Але з таким розвитком подій у Галичині не змирився польський уряд, розпочавши збройний наступ на Львів. Майже три тижні прихильники Народної Ради відстоювали Львів, але в кінці листопада вони його залишили. Народна Рада спочатку перемістилася в Тернопіль, а потім у грудні 1918 р. в м. Станіславів (нині Івано-Франківськ), де й пробула майже півроку.

У складній політичній обстановці, Народна Рада звернулася до Директорії з проханням про об'єднання УНР і ЗУНР. Акт злуки УНР та ЗУНР був проголошений **22 січня 1919 р.** в Києві, а потім його затвердив **Трудовий Конгрес**. Однак спроба возз'єднання двох українських держав була приречена залишитися декларацією. Польські війська методично витісняли адміністрацію ЗУНР з території західноукраїнських земель. Існування УНР теж ставало дедалі більш проблематичним з огляду на вторгнення радянських військ.

2 лютого 1919 р. Директорія з Києва переїхала до **Вінниці**, а Київ негайно зайняли більшовики. Так в Україні вдруге була встановлена радянська влада. Однак наприкінці літа 1919 р. радянський уряд примушений був залишити Україну, а майже вся її територія була окупована армією **Денікіна**.

Окупаційний режим Денікіна проіснував в Україні недовго — до початку **1920 р.** В лютому 1920 р. вся територія України опинилася під контролем радянських військ. Залишки українських військ на чолі з С. Петлюрою перебазувалися на територію Польщі. **24 квітня 1920 р.** Пілсудський і Петлюра підписали таємну воєнно-політичну угоду — «**Варшавський договір**». За цим

договором польський уряд визнавав за Директорією «верховну владу на Україні», а Петлюра зобов'язувався передати західноукраїнські землі по річки Збруч і Горинь Польщі. Але спільний польсько-український похід завершився невдачею — у липні 1920 р. радянську владу на Правобережній Україні було знову відновлено.

Протягом жовтня—листопада 1920 р. війська Петлюри зробили ще одну спробу відновити владу Директорії. Але і вона закінчилася поразкою. У жовтні 1920 р. в Ризі розпочалися радянсько-польські переговори, які завершилися 18 березня 1921 р. укладанням мирного договору. Згідно його умов Польща одержала території Західної України та Західної Білорусі. Армія УНР з допомогою кавалерійського корпусу Польщі до кінця листопада 1920 р. відступила з району Коростеня на польську територію, де була інтернована. Поразка армії УНР призвела до цілковитого придушення національно-визвольного руху. Таким чином, спроба відновити українську національну державність під час революції 1917—1920 рр. не вдалася.

Трагізм Української національно-визвольної революції був зумовлений тим, що розвивалася вона за вкрай несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов. Адже до 1917 р. Україна як геополітична реальність не існувала, а створення національної української державності викликало спротив впливових політичних сил. Країни Антанти підтримували претензії Польщі на західноукраїнські землі та плани білої армії щодо відновлення єдиної й неподільної Росії, тому лідери українських урядів діяли за міжнародної ізоляції, а власних сил для перемоги з чисельними ворогами не вистачало.

Разом з тим оцінювати результати революції тільки негативно не варто. В горнілі визвольної боротьби відродилося саме слово Україна; відродилася державність, яку було найменовано природним словом — українська; зроблено першу спробу соборницького об'єднання українства, закладено підвалини для формування модерної політичної нації.

Список літератури

- Конституційні акти України. 1917—1920. — К., 1992.
Великий Українець: матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. — К., 1992.
Верстюк М. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). — К., 1991.

- Волковинський В.* Нестор Махно: легенди і реальність. — К., 1994.
- Винниченко В.* Відродження нації. — Відень; Київ, 1920.
- Гошуляк І. Д.* Про причини поразки Центральної Ради // Укр. іст. журн. — 1994. — № 1.
- Грушевський М.* Новий період історії України. — К., 1992.
- Грушевський В.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.
- Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923. — Ужгород, 1930—1932. Т. 1—2.
- Копиленко М.* «Сто днів» Центральної Ради. — К., 1992.
- Кочмарик Б.* Четвертий Універсал // Визвольний шлях. — 1997. — № 1.
- Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. — Львів, 1995.
- Малих Я.* Михайло Грушевський на чолі Центральної Ради. — Львів, 1995.
- Малик Я.* Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 — березень 1918 рр.). — Львів, 1996.
- Малик Я.* Українське селянство в період австро-німецької окупації 1918р. — Львів, 1996.
- Малик Я.* Впровадження радянського режиму в українському селі (1915—1920). — Львів, 1996.
- Останній гетьман.* — К., 1993.
- Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917—1919 рр. — К., 1995.
- Стахів М.* Україна проти більшовиків — Тернопіль, 1993.
- Україна в 1917—1921 гг. Некоторые проблемы истории. — К., 1919.
- Україна ХХ століття: проблеми національного відродження. — К. 1993.

МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1921—1939 рр.)

---

1. Входження Української РСР до складу СРСР. Національна політика радянської влади. Досвід політики українізації.
2. Сталінський «стрибок у соціалізм» і його соціально-економічні наслідки для України.
3. Суспільно-політичні процеси в Україні за часів тоталітаризму.
4. Становище українських земель у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини.

Починаючи вивчати дану тему, студенти мають пригадати, що в наслідок поразки Української революції 1917—1920 рр. українські землі опинилися у складі різних держав. Основна їх частина входила до складу **Української СРР**.

Внутрішнє становище УСРР на початку 20-х років характеризувалося глибокою кризою. Тривалі військові дії призвели до економічної руїни. Загострювала ситуацію й воєнно-комуністична політика радянської влади, що призвела до дезорганізації господарських зв'язків. Промисловість і торгівля були націоналізовані, приватна торгівля заборонена. Конфісковану в поміщиків землю передали селянам, але водночас запровадили **продрозкладку**, за якою з урожаю кожному члену селянської родини залишали невелику норму, а решту відбирали в державні фонди. Таким чином селянин втрачав зацікавленість у підвищенні врожайності. Періодично вибухали стихійні селянські повстання, на Півдні України ширився махновський рух.

Серед керівництва країною росло розуміння, що подальше проведення політики «воєнного комунізму» може призвести до селянської війни. Тому на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. було ухвалено рішення про заміну розкладки натуральним податком, поклавши початок системі заходів в аграрній, промисловій, торговельній, фінансовій сферах, яку назвали «неп» (**нова економічна політика**).

Це була політика компромісу, вимушеного відступу від негайного будівництва комунізму, її суть полягала у відновленні товарно-грошових відносин в економіці. Крім заміни продрозкладки натуральним, а згодом і грошовим податком, що давало можливість селянам продавати надлишки своєї продукції на ринку, неп допускав вільну внутрішню торгівлю, передачу дрібних підприємств в оренду та приватну власність, іноземні концесії. Практично припинилося заснування нових колгоспів і радгоспів. Підприємства важкої промисловості об'єднувалися у трести, на рівні яких запроваджувався госпрозрахунок. Водночас «командні висоти» в економіці, такі, як важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля залишалися під контролем держави.

Впровадження непу позитивно вплинуло на розвиток усіх галузей народного господарства. За планом ГОЕЛПРО розпочалося спорудження в Україні кількох досить великих на той час електростанцій. У 1928—1929 рр. показники по виробництву електроенергії, кам'яного вугілля, сталі, прокату, об'єм валової продукції сільського господарства виросли порівняно з 1913 р. Зростав товарообіг у торгівлі. Проте функціонування непу не було безмар-

ним, він не означав повного повернення до ринкової економіки. Тому, по мірі завершення відбудовчого періоду, в надрах самого непу загострювалися притаманні йому протиріччя.

Щодо державно-політичного життя республіки, то слід зазначити, що за **Конституцією 1919 р. Українська СРР вважалася незалежною державою**, але в реальності її суверенітет був дуже обмежений. Роль центру відіграла Російська Федерація, яка контролювала Україну за допомогою комуністичної партії, складовою частиною якої була КП(б)У. Радянські республіки (в тому числі й Україна) фактично утворювали разом з Російською Федерацією єдину державу. Цьому сприяли також раніше підписані міжреспубліканські договори.

У **червні 1919 р. між РСФФР і УСРР**, іншими радянськими республіками був заключений **воєнно-політичний союз**, який передбачав створення єдиних збройних сил, об'єднання оборонних галузей економіки. Наступного року, у **грудні 1920 р. РСФФР і УСРР уклали договір про воєнний і господарський союз**, у преамбулі якого зазначалося, що обидві республіки визнають «незалежність і суверенітет» одна одної, усвідомлюють необхідність об'єднати свої сили для оборони та в інтересах господарського виробництва. Для практичного здійснення цих завдань об'єднувалися сім наркоматів обох республік: військових і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. За договором об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РСФФР і мали в Раднаркомі УСРР своїх «уповноважених». Керівництво об'єднаними наркоматами здійснювалося через Всеросійські з'їзди Рад і ВЦВК, до складу яких включалися представники УСРР.

Студенти повинні звернути увагу на те, що договірні зв'язки з самого початку мали **передумови нерівноправності республік**. Надання державним органам РСФФР **загальнофедеративних функцій** управління ставило РСФФР у привілейоване становище порівняно з УСРР, що давало змогу апаратним структурам ігнорувати рішення державних органів України і серйозно послаблювали суверенітет України. Подальше зростання централізації управління призводило до посилення керівної ролі органів РСФФР у вирішенні навіть суто українських питань.

Договірні відносини радянських республік були доповнені укладанням на **початку 1922 р. дипломатичного союзу**. Відповідно всі вони уповноважили делегацію РСФФР представляти їх інтереси на Генуезькій конференції. Цей крок був вимушеним у зв'язку з позицією західних держав, що об'єктивно посилювало позиції Росії, водночас обмежувало можливості України.

Українські керівники одними з перших звернули увагу на хиби, притаманні системі договірних відносин. Х. Раковський ще в червні 1921 р. надіслав телеграму В. Леніну з проханням врегулювати взаємовідносини між наркоматами РСФРР і УСРР. Це питання систематично обговорювалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У. Однак, не дивлячись на позицію ряду лідерів національних радянських республік, яким з допомогою В. Леніна вдалося завадити прийняттю сталінського плану утворення союзної держави на засадах «автономізації», тобто добровільній відмові від здобутого суверенітету і проголошення І Всесоюзним з'їздом Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік добровільним державним об'єднанням рівноправних суб'єктів, централізаторські тенденції продовжували посилюватися. Вони знайшли своє закріплення в Конституції СРСР, прийнятій у 1924 р. згідно Основного Закону Україна, як і інші національні республіки по суті втрачали суверенітет, дедалі перетворюючись на складову унітарної держави.

Хоча структура Радянського Союзу й не давала змоги республікам, що входили до його складу, влаштовувати власні справи на свій розсуд (остаточні рішення приймалися в Москві), все ж Україна вперше з часів козацької Гетьманщини XVIII ст. стала чітко окресленим національним і територіальним цілим, із власним адміністративним центром і апаратом. Наявність, хай й формальних, атрибутів державності значно полегшало справу здобуття незалежності України на початку 90-х років ХХ ст.

Також слід звернути увагу на те, що на початку 20-х років допускалися ще певні прояви політичного плюралізму. Так, в Україні довше, ніж у Росії, існували різні політичні партії (боротьбисти, укапісти та ін.), які впливали на політику КП(б)У, примушуючи її пристосовуватися до особливостей і специфічних умов соціально-економічного й національно-культурного життя республіки.

У 20-х роках з метою підтримки неросійських народів керівництво країни проводило політику коренізації. В Україні ця політика називалася українізацією. У державному апараті почали працювати переважно українці. Українська мова стала державною, запроваджувалася в усіх установах і навчальних закладах. Видавалася велика кількість українських книг, газет і часописів. Водночас ішов процес національного і культурного відродження національних меншин, що мешкали на території республіки. Створювалися національні адміністративно-територіальні одиниці (райони, сільські Ради) — німецькі, російські, польські, єврей-

ські, болгарські та ін. Функціонували сотні національних шкіл, бібліотек, хат-читалень, десятки клубів, діяли театри, виходили газети.

Проте так тривало недовго. Вже наприкінці 20-х років, після перемоги над **троцькістами** і **«націонал-ухильниками»** на чолі з О. Шумським починаються судові політичні процеси і репресії в Україні.

Наприкінці 20-х років позначилися суттєві зміни й у економічній політиці. Студенти мають усвідомити, що за роки непу так і не була демонтована створена в період **«воєнного комунізму»** централізована система управління економікою. Особливо яскраво це виявилось під час так званої хлібозаготівельної кризи 1927—1928 рр. З метою запобігання подібних криз Й. Сталіним було висунуто **гасло форсованої індустріалізації і колективізації сільського господарства**. На реалізацію цього гасла і були спрямовані дії уряду у подальші роки.

Наслідки індустріалізації для України не можна оцінити однозначно. З одного боку, відбулися значні **позитивні зрушення**: вихід республіки на якісно новий рівень промислового розвитку; зміни у структурі народного господарства на користь промисловості; досягнення промисловістю України за цілим рядом ключових індустріальних показників європейського та світового рівня; урбанізація; швидке формування національного робітничого класу. Але, з іншого боку, форсована індустріалізація стимулювала появу цілої низки **негативних тенденцій**: домінуюче, привілейоване становище виробництва засобів виробництва; побудова і реконструкція підприємств-монополістів; заморожування значних коштів у незавершених об'єктах; диспропорційне і нерівномірне формування промислового потенціалу України; наростаюча централізація економічного життя, повернення до командних методів управління, поглиблення відчуженості робітничого класу від засобів виробництва.

Варто пам'ятати, що у сталінській моделі побудови соціалізму домінуючою ланкою була форсована індустріалізація, при цьому роль аграрного сектора полягала в «обслуговуванні» процесу індустріалізації і в збереженні в країні більш-менш стабільної ситуації з продовольством. А цього можна було досягти тільки шляхом примусового усупільнення землі та засобів виробництва, позбавлення селян прав розпоряджатись вирощеною продукцією через обов'язкові поставки державі за значно заниженими цінами. Все це й було здійснено за допомогою **колективізації**. Отже, її головним результатом став здійснений **індустріальний**

стрибок, за який український народ заплатив занадто дорогою ціною — мільйонними жертвами насильницького розкуркулення і голоду 1932—1933 рр., а також втратою селянами відчуття господаря, тривалими деградацією та дезорганізацією аграрного сектора.

Проведення форсованої індустріалізації та колективізації сприяло зміцненню в Україні, як і в СРСР в цілому, **тоталітарної системи**. В політичній сфері це супроводжувалось утвердженням єдиної комуністичної ідеології, монополізацією влади більшовицькою партією, усуненням з політичної арени інших політичних партій, зрощенням правлячої партії з державним апаратом, масовими репресіями.

Вивчаючи останнє питання теми, студентам слід звернути увагу на те, що після закінчення Першої світової війни, коли проходив процес розвалу імперій, українці виявилися нацією, що зазнала нових тяжких випробувань. Після розпаду Австро-Угорщини значні території України потрапили під владу різних держав, зокрема **Східна Галичина** відійшла до **Польщі**, **Північна Буковина** — до **Румунії**, а **Закарпаття** — до **Чехословаччини**.

Тяжким було становище понад 5 млн українського населення Польщі (майже 15 % мешканців країни). Польський уряд проводив відкрито **антиукраїнську політику**. У 1924 р. він прийняв закон, що забороняв користуватися українською мовою в урядових установах. Також була проведена шкільна реформа, що перетворила більшість українських шкіл на двомовні з переважанням польської мови. У Львівському університеті було скасовано українські кафедри, українці не мали права вступати до нього.

Тяжким були й соціально-економічні умови. Населені українцями землі (близько 25 % території Польщі) являли собою нерозвинені аграрні окраїни з великою перенаселеністю і крихітними наділами. Селяни постачали центральним регіонам Польщі дешево сировину і були змушені купувати дорогі готові товари. Не сприяли поліпшенню справ і такі заходи польського уряду, як **колонізація** (переселення поляків до Галичини й Волині) та «**паціфікація**» («умиротворення» українців).

Усі ці обставини призвели до значного збільшення виїзду за межі України, появи масової політичної еміграції.

Проти політики польського уряду виступила **Українська Військова Організація (УВО)**, яка діяла в підпіллі з 1921 р. У 1929 р. з неї була сформована **Організація Українських Націоналістів (ОУН)** на чолі з **Є. Коновальцем**. ОУН боролася проти польської окупації, в тому числі й терористичними методами.

У Польщі нелегально діяла також Компартія Західної України (КПЗУ), яка була розпущена Комінтерном у 1938 р. Активно працювали «Просвіти», що гуртували близько півмільйона українців, підпільні факультети вузів під керівництвом акад. В. Щурата, українська кооперація тощо.

Ще в гіршому становищі були українці в Румунії, яка своєю нетерпимістю до національних меншин перевершувала навіть Польщу. В межах країни жило близько 790 тис. українців. Після анексії Румунією Буковини остання втрачає права, які мала під владою Австрії. Румунський уряд закрити всі українські школи і навіть відмовлялися визнавати українців за окрему націю — українців називали «громадянами румунського походження, що забули рідну мову». Але урядові так і не вдалося зовсім заглушити національно-культурне життя: відновлялися українські культурні товариства, театри, хори, студентські гуртки. У 1927 р. утворилася **Українська національна партія** під проводом **В. Залозецького**. У середині 30-х років оформився **націоналістський табір** на чолі з **Орестом Зибачинським** і **Денисом Квітковським**.

Порівняно кращі умови існування українців були в Чехословаччині. Внаслідок підписаної в м. Скретоні (США) у листопаді 1918 р. угоди з чеськими лідерами емігранти із Закарпаття погодилися на включення своєї батьківщини до складу Чехословаччини за умов надання Закарпаттю прав автономії. Хоча Чехословаччина не проводила щодо меншостей на своїй території відкритої політики дискримінації й асиміляції, проте питання з автономією було вирішено тільки в 1938 р. після Мюнхенського пакту.

Таким чином, незважаючи на тяжкі умови, національне життя в Західній Україні ніколи не припинялося. Західні українці продовжували бути чутливими до питань державного самовизначення.

Список літератури

- Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. — Дрогобич, 1994.
Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917—1953): У 2 кн. — К., 1994
Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський Політичний портрет. — К. 1990.

Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990.

Горелов М. Є. Дмитро Донцов — штрихи до політичного портрета // Укр. іст. журн. — 1994. — № 5.

Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні (20—30-ті роки). — К., 1993.

Державний центр УНР в екзилі. — К., 1993.

Євген Коновелець та його доба. — Мюнхен, 1974.

Зайцев О. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (20—30-ті роки) // Сучасність. — 1994. — Н. 2.

Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-ті роки). — К., 1991.

Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 20—30-х років Соціального портрет та історична доля. — К.; Едмонтон, 1992.

Книш З. Становлення ОУН — К., 1994.

Колективізація і голод на Україні. 1929—1933: Зб. документів і матеріалів — К., 1992.

Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993.

Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991.

Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932—1933 рр) // Укр. іст. журн — 1995. — № 1.

Мірчук П. Нарис історії Організації українських націоналістів. Мюнхен, 1968. Т. 1: 1920—1939.

Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). — К., 1994. — Кн. 2.

ОУН: минуле і майбутнє. — К., 1993.

Політичні партії Західної України. — Львів, 1991.

Рубльов О., Черненко Ю. Сталінщина і доля західно-української інтелігенції (20—40-ті роки ХХ ст.). — К., 1994.

Соловей Д. Голгота України. — Дрогобич, 1993.

Стерчо П. Карпато-Українська Держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 рр. — Львів, 1994.

Чоповський В. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918—1939). — Львів, 1993.

Шаповал Ю. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. — К., 1990.

Шаповал Ю. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.

Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — К., 1994.

Швагуляк М. Партійні події і загальнонаціональні інтереси // Сучасність. — 1994. — Ч. 2.

Швагуляк М. Пацифікація. — Львів, 1993.

Якимович Б. Драма Карпатської України // Дзвін. — 1990. — № 11.

УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

---

1. Українські проблеми в міжнародних стосунках напередодні та на початковому етапі Другої світової війни.
2. Україна — арена військових дій. Німецько-фашистський окупаційний режим.
3. Рух опору загарбникам, характеристика і оцінка його складових.
4. Звільнення України і початок відбудовчих процесів.

Починаючи розгляд даної теми, студенти мають усвідомити, що роз'єднаність українських земель була не лише трагедією великої нації, а й одним із складових чинників напруженості в Європі. Гітлер, розглядав Україну як плацдарм для завоювання СРСР. І саме в цьому контексті стає зрозумілою підтримка Гітлером окупації Карпатоукраїнської держави Угорщиною у березні 1939 р. Власне проголошення цього державного утворення у жовтні 1938 р. і майбутня складна боротьба навколо нього — невід'ємна складова підготовки Другої світової війни.

У серпні 1939 р. в епіцентрі європейської політики опинилися західноукраїнські землі. **23 серпня 1939 р.** було підписано пакт Ріббентропа-Молотова й секретні протоколи до нього, які передбачали поділ Європи на сфери впливу між Німеччиною та Радянським Союзом.

Стосовно України Другу світову війну можна поділити на два етапи. **Перший**, який торкався лише західних українців, почався у **вересні 1939 р.**, коли німці напали на Польщу, а Радянський Союз незабаром приєднав до себе території етнічних українців (Західну Україну).

У жовтні 1939 р. Народні збори Західної України, населення якої радо зустрічало воїнів Червоної Армії, проголосили встановлення радянської влади і входження до складу УРСР. Це був важливий крок реалізації давніх соборницьких планів українства. Наступним кроком стало повернення у червні 1940 р. Румунією на вимогу СРСР, загарбаних ще у 1918 р. територій Північної Буковини, Бессарабії (частина територій була етнічно-українськими) і придунайських земель. Скрізь почалися процеси соціалістичних перетворень, які супроводжувалися негативними про-

явами. Так з осені 1939 р. по осінь 1940 р. було репресовано і депортовано близько 1,2 млн чоловік, або 10 % населення Західної України. Ще 200 тис. чол. знищено органами НКВС до початку німецького вторгнення. Однак, іще тяжча доля, згідно з **планом «Ост»**, судилася українцям в разі перемоги Німеччини.

Другий етап почався з нападом Німеччини на СРСР **22 червня 1941 р.** й тривав до **осені 1944 р.** коли німецькі війська були вигнані з України. Протягом цього часу вся Україна була загарбана нацистами.

Початок боїв для Червоної Армії був вкрай несприятливий. Цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних причин зумовили важкі наслідки першого етапу Великої Вітчизняної війни (червень 1941 — листопад 1942 р.), зокрема на одному з трьох стратегічних наступів — південному, тобто значною мірою українському. Спроба зупинити противника на старому державному кордоні не вдалася. Німецько-фашистські війська прорвали оборону Південно-Західного фронту і 7 липня розпочалася оборона столиці України Києва, яка тривала 72 дні. Під тиском переважаючих сил ворога радянські війська залишили 16 липня Кишинів, але під Одесою окупанти були зупинені. Оборона Одеси розпочалася 16 липня і тривала 73 дні.

На правому фланзі Південного фронту противник прорвав оборону радянських військ і оточив ослаблені частини 6-ї та 12-ї армій у районі Умані. Нацисти прорвалися до Дніпра. 18 серпня радянські війська, висадивши в повітря греблю Дніпрогесу, відійшли на лівий берег Дніпра в Запоріжжі, а через тиждень залишили Дніпропетровськ. Дніпро став лінією фронту, яку гітлерівці деякий час не могли подолати.

Але у першій половині вересня 1941 р. німецькі війська, поновивши наступ, взяли у кільце в районі Києва чотири армії Південно-Західного фронту. У полон потрапило близько 660 тис. чол., з них 60 тис. командирів. При спробі вирватися із оточення загинули командуючий фронтом М. Кирпонос, член Військової ради М. Бурмистенко, група генералів. Трагедія Південно-Західного фронту була однією з найбільших невдач Червоної армії у 1941 р. невдовзі після цього була залишена Одеса, потім радянські війська були розбиті в Криму, але зуміли закріпитися в Севастополі, розпочавши багатомісячну героїчну оборону.

Таким чином, протягом літа-осені 1941 р. німецькі війська та їх союзники захопили всю Правобережну і більшу частину Лівобережної України та Крим. Не окупованими в Україні залишилися лише східні райони Харківської області, частина Донбасу, а

також невеликий клаптик кримської землі з Севастополем. У грудні радянські війська провели успішну контрнаступальну операцію під Москвою. Передбачалося, що вона буде розвинута у загальний наступ Червоної армії на всіх фронтах. Але події засвідчили нереальність розрахунків.

Зірвалася, перш за все, операція по звільненню Криму. В умовах штормової погоди й панування в повітрі ворожої авіації радянські війська здійснили 25 грудня 1941 — 2 січня 1942 рр. Керченсько-Феодосійську десантну операцію та очистили від противника Керченський півострів, але були зупинені на Ак-Монайських позиціях. Не змогла Червона Армія досягнути поставлених цілей і на інших стратегічних напрямках. Гітлерівському командуванню до весни 1942 р. вдалося не тільки компенсувати втрати, а й збільшити чисельність військ на Східному фронті. Тим часом можливості й ресурси радянських військ унаслідок зимового наступу були вичерпані, а резерви ще не підготовлені.

У такому ослабленому складі радянське командування готувало наступ під Харковом, який розпочався 12 травня 1942 р. і закінчився тяжкою поразкою. Радянські війська були оточені. Бої тривали до 29 травня 1942 р., однак лише невеликим групам з боями пощастило вирватися із залізних лещат. У полон потрапило 240 тис. солдатів і офіцерів. У травні 1942р. радянські війська зазнали поразки і на Керченському півострові. Це визначило долю Севастополя, який на початку липня 1942 р., після героїчної 250-денної оборони довелося здати ворогу. 22 серпня 1942 р. радянські війська залишили місто Свердловськ Ворошиловградської області, після чого вся Україна опинилася під окупацією. Тринадцять місяців замість передбачених планом «Барбаросса» кількох тижнів витратив вермахт для захоплення України.

Захопивши Україну, нацисти, перш за все, знищили її цілісність. Вони поділили українські землі на чотири частини, підпорядкувавши їх різним державам і адміністративним органам.

Західноукраїнські землі — Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська області — на правах окремого дистрикту (округу) під назвою «Галичина» були включені до складу генерал-губернаторства, що охоплювало польські землі з центром у Кракові. Чернівецьку та Ізмаїльську області було включено до складу союзника Німеччини — Румунії. Одещину, південні райони Вінницької, західні Миколаївської областей, лівобережні райони Молдавії об'єднали в губернаторство «Трансністрія» і також проголосили частиною Румунського королівства. Що ж до

Закарпатської України, то вона ще з 1939 р. залишилась у складі Угорщини. Там була утворена окрема адміністративна одиниця — «Підкарпатська територія», якою керував угорський регент.

Чернігівщину, Сумщину, Харківщину і Донбас, як прифронтові області, підпорядкували безпосередньо військовому командуванню. Інші українські землі входили до складу рейхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному. Рейхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів з центрами у Дніпропетровську, Мелітополі, Миколаєві, Києві, Житомирі, Рівному. На пост рейхскомісара України Гітлер призначив Еріха Коха, який навіть серед німецьких чиновників відзначався своєю жорстокістю.

На окупованих українських землях запроваджувався так званий «новий порядок», метою якого було перетворити Україну в колоніальний придаток Німеччини. Згідно з розробленим ще напередодні війни планом «Ост» передбачалося знищити та депортувати до Сибіру 31 млн населення Польщі та західної частини СРСР і переселити сюди 10 млн німців. З огляду на це застосовувалися всі можливі заходи для того, щоб якнайбільше знищити населення України. Вже у першу окупаційну зиму від голоду й холоду, через відсутність будь-якої медичної допомоги загинули десятки і сотні тисяч людей. Таким же був лік замордованих у концтаборах або розстріляним за усілякі порушення режиму. Часто людей розстрілювали без суду і слідства, за колишню приналежність до партійного або радянського апарату, за найменші прояви непокори, співчуття партизанам. За доктриною нацистів повному знищенню підлягали євреї та цигани. Трагічною була доля військовополонених. На території України існувало 50 єврейських гетто й понад 180 концтаборів. За період окупації було знищено 850 тис. євреїв, 1,3 млн військовополонених.

Згідно з планами Гітлера економіка України ставилася на службу рейху. Найбільші підприємства були поділені між німецькими магнатами. 85 % усіх надходжень продуктів з окупованих територій до рейху було з України. У зв'язку з цим навіть не були розпущені колгоспи, оскільки вони полегшували пограбування села. Широких масштабів набуло вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини. Така доля спіткала 2,3 млн осіб. Відбувалося повальне пограбування пам'яток історії та культури України. До Німеччини вивезли унікальні музейні експонати з Києва, Харкова, Львова, Одеси. Тільки з фондів Академії наук України було вивезено близько 320 тис. рідкісних книг.

Жорстокість окупантів, а також заходи радянської влади, патріотизм людей спрочили рух опору фашистам. У роки війни в

Україні одночасно діяли підпільний і партизанський рухи, організовані радянським урядом, а також підпільний рух опору, створений та спрямований ОУН на боротьбу з окупаційними силами за здобуття незалежності України.

Партійно-радянське підпілля і партизанський рух були започатковані відповідно до Директиви ЦК ВКП(б) і радянського уряду від 29 червня 1941 р., постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». У травні 1942 р. був створений **Український штаб партизанського руху** на чолі з Т. Строкачем. Діяли партизанські загони і з'єднання С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, М. Наумова, Д. Медведєва та інші, майже в кожному місті були створені підпільні організації. Дії партизан завдавали серйозної шкоди німцям, відволікали їх на боротьбу в тилу. Тільки влітку й восени 1943 р. партизани України знищили більше 20 тис. окупантів, розгромили 35 німецьких гарнізонів, підірвали 158 ешелонів з військовим вантажем.

Організація українських націоналістів (ОУН), що була однією з найчисельніших і найвпливовіших політичних сил у Західній Україні, розраховувала в ході війни за допомогою Німеччини відновити самостійну соборну Українську державу. Однак організація розкололася у 1940 р. на два крила. Прихильники А. Мельника (ОУН-М) дотримувалися беззастережної німецької орієнтації, а крило С. Бандери (ОУН-Б) обумовлювало союз із Німеччиною підтримкою домагань щодо визволення України й утворення незалежної держави, природно вважаючи СРСР ворогом української державності.

Вже у перші дні війни ОУН-Б здійснила спробу реалізувати основну свою мету — **30 червня 1941 р.** у Львові було проголошено **Акт відновлення державності України**. Однак у плани Гітлера не входило відродження будь-якої української держави, тому керівники партії (С. Бандера, Я. Стецько та ін.) були заарештовані і заключені до концтабору Заксенхаузен. Восени 1941 р. по всій Україні розгорнулися масові арешти членів ОУН-Б, всього було ув'язнено близько 2 тис. чол. За вказівкою С. Бандери партія перейшла у підпілля і під керівництвом М. Лебеда розпочала підготовку до боротьби проти окупантів. Водночас ОУН-М, сподіваючись на врахування німцями українських інтересів, розпочала тісно співробітничати з ними і навіть сформувала з українців підрозділи для боротьби з партизанським рухом.

Перші партизанські загони українських націоналістів, що виникли на Поліссі та Волині, не були пов'язані з ОУН. Їхнім орга-

нізатором виступив близький до петлюрівського уряду УНР Тарас Бульба-Боровець, який влітку 1941 р. сформував нерегулярну військову частину під назвою «Поліська Січ» для звільнення регіону від залишків Червоної армії, що відступала. Наприкінці 1941 р. німці спробували розпустити цю частину, але Т.Бульба-Боровець відвів своїх бійців до лісів Полісся і Волині. У 1942 р. члени ОУН-Б і ОУН-М створили свої невеликі підрозділи на Волині. Того ж року ОУН-Б вирішила сформувати велику регулярну українську армію. У цю партизанську армію явочним порядком було включено збройні формування Бульби і ОУН-М. Ця армія дістала назву — Українська повстанська армія (УПА). Очолив її один з керівників розформованого німцями в 1941 р. українського батальйону «Нахтігаль» Р. Шухевич (бойовий псевдонім Тарас Чупринка).

УПА користувалася широкою підтримкою західноукраїнського населення і за своїм складом була переважно селянською. Вона налічувала десятки тисяч бійців (різні автори називають різні цифри — від 30—40 тис. до 80—100 тис.). Вона діяла переважно на Волині, Поліссі та Галичині. Водночас ОУН-Б робилися активні спроби з допомогою так званих «похідних груп», що складалися з досвідчених організаторів і пропагандистів, поширити свій вплив на східні та південні області, розгорнути мережу оунівського підпілля у Києві, Сумах, Житомирі, Полтаві та інших містах. Частково це їм вдалося, але в цих регіонах оунівський рух не став масовим.

УПА проголосила боротьбу на два фронти — проти німецьких окупантів і радянських партизан — за відновлення самостійної Української держави. Характерною її рисою була державотворча діяльність. У районах, які нею контролювалися, функціонувало українське управління. Були проголошені та впровадженні необхідні населенню закони про місцеве самоврядування, «Розпорядження в земельній справі», де йшлося про наділення безземельних і малоземельних селян землею, утворено грошову систему, дирекцію лісів тощо. Армія набула рис національної: мала свою структуру, військові звання, відзнаки, нагороди.

Після переломної Сталінградської битви (листопад 1942 — лютий 1943 р.) почалося визволення України. Воно було підготовлене героїчною працею радянських людей у тилу, мільйонами жертв бійців радянської армії, партизанів і підпілляників, талантом командирів, таких як Г. Жуков, О. Василевський, К. Рокосовський, О. Тимошенко та ін. 6 листопада 1943 р. в результаті героїчного і трагічного форсування Дніпра радянськими війська-

ми було визволено Київ. На заключному етапі війни в 1944 р. було проведено ще ряд успішних битв, зокрема, Корсунь-Шевченківську, і в кінці жовтня була визволена вся Україна.

Величезний внесок у Перемогу народу України, який зазнав 46 % усіх матеріальних втрат СРСР. На окупованій території України загинуло 5,3 млн жителів, тут діяло більше половини всіх партизанів і підпільників СРСР. У Червону Армію було мобілізовано 4,5 млн чол. з України, які отримали 2,5 млн нагород.

Список літератури

Білас І. Карально-репресивна система в Україні — 1917—1953. У 2 кн. — К., 1954.

В боротьбі за Українську державу (есе, спогади, свідчення, літописання, документи другої світової війни). — Львів, 1992.

У мундирах ворога. — К., 1993.

Ковалюк В. Р. Західна Україна на початку другої світової війни // Укр. іст. журн. — 1991. — № 9.

Коваль М. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939—1945). — К., 1994.

Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Львів, 1993.

Лебедь М. УПА. — Дрогобич, 1993 — Кн. 1.

Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. I. — Львів, 1993.

Мельников Д., Черная Л. Преступник № 1. Нацистский режим й его фюрер. — М., 1991.

Мечник С. ОУН і розбудова Української держави. — Львів, 1993.

Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. — Львів, 1991.

Нариси історії української інтелігенції. — К., 1994. — Кн. 3. На зов Києва. Український націоналізм у Другій світовій війні. — К., 1993.

Сілецький В. До питання про характер війни 1941—1945 рр. // Визвольний шлях. — 1996. — № 7.

Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля і кордони. — К., 1995.

Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни. — Львів, 1995.

Трубайчук А. Пакт о ненападении. Была ли альтернатива второй мировой войне. — К., 1990.

Трудящиеся Украины — победе. Вклад украинского народа в победу над фашистской Германией. — К., 1991.

Українська Головна Визвольна Рада. Документи і матеріали. — Львів, 1992.

Українська дивізія «Галичина». — Київ; Торонто, 1994.

Хмель С. Ф. Українська партизанка. — Львів, 1994.

Швагуляк М. «Українська карта»: Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку другої світової війни // Дзвін. — 1990 — № 7.

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В 1945—1991 роках

---

1. Післявоєнна відбудова народного господарства України.
2. Суперечливість суспільно-політичного розвитку України в 40—50-х роках.
3. Соціально-економічні та політичні процеси в Україні у добу хрущовської «відлиги».
4. Загострення суперечностей в розвитку України в 70—80-ті роки, визрівання передумов здобуття державної незалежності.

Аналіз повоєнного розвитку України доцільно розпочинати з висвітлення проблем відбудови народного господарства. Увагу студентів слід акцентувати на тому важкому становищі, в якому опинилася республіка по закінченні військових дій. На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл України, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В Україні залишилося лише 19 % довоєнної кількості промислових підприємств. Тільки прямі збитки, завдані господарству становили 285 млрд. крб. Ця сума вп'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво державних підприємств протягом усіх трьох довоєнних п'ятирічок. Загальна сума втрат, яких зазнали населення й господарство України, становила майже 1,2 трлн крб.

Зважаючи на все це, деякі з західних експертів розраховували, що для відновлення господарства СРСР потрібно не менше 20—25 років, а дехто називав навіть 100 років. Однак централізована система управління народним господарством створювала можливість швидкої мобілізації людських і матеріальних ресурсів, що й стало запорукою прискорених темпів відбудови народного господарства.

Обсяг валової продукції промисловості України в 1946—1950 рр. збільшився у 4,4 рази і перевищив рівень 1940 р. на 15 %. Були відбудовані шахти в Донбасі, Дніпрогес, заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», машинобудівні підприємства Києва і Харкова та багато інших. Слід зазначити, що устаткування евакуйованих під час війни промислових підприємств так і не повер-

нулося в Україну, оскільки це вважалося недоцільним. Відтак відновлення промисловості довелося розпочинати фактично з нуля.

Однак зі зростанням промисловості не підвищився життєвий рівень людей. Випуск товарів споживання досяг у 1950 р. тільки 80 % довоєнного рівня. складно було купити продукти споживання. Особливо ці труднощі посилилася після грошової реформи 1947 р., яка звела нанівець особисті заощадження.

У складних умовах відбувалося відродження сільського господарства, у якому склалася вкрай несприятлива ситуація. Труднощі загострилися до краю навесні 1946 р. Малосніжна зима змінилася найбільш засушливими за попередні 50 років весною і літом, в наслідок чого зимові та ярові культури майже цілком загинули. Однак, не дивлячись на ці несприятливі кліматичні умови, план хлібозаготівель не тільки не було зменшено, а навпаки — ще збільшено. Україну вразив черговий голод — 1946—1947 рр., жертвами якого стали близько 800 тис. людей.

У західних областях одночасно з відбудовою народного господарства і підвищенням рівня економіки цього регіону тривали репресії, депортації, русифікація й насильницька колективізація, була заборонена греко-католицька (уніатська), її майно передавалося руській православній церкві. За 1944—1952 рр. із Західної України було виселено ще півмільйона чоловік. Трагедія українського народу полягала в продовженні в ці роки по суті громадянської війни на цих землях, бо ОУН-УПА чинили активний політичний та військовий спротив процесам радянської.

Марними виявилися сподівання на лібералізацію сталінського режиму. Дедалі зміцнювалися структури тоталітарної системи, розпочалися нові хвилі репресій. Першими постраждали військовополонені та особи, які перебували на примусових роботах у Німеччині й були репатрійовані з німецьких таборів до СРСР. Тільки кожний п'ятий з них пройшов фільтраційні пункти і повернувся додому. Решту було звинувачено в зраді Батьківщині й відправлено до таборів.

Репресій зазнали навіть цілі окремі народи, зокрема кримські татари, вірмени, болгари та ін., яких огульно було звинувачено у співробітництві з німецько-фашистськими окупантами та депортовано з місць свого постійного проживання.

Величезний вогонь ідеологічної зброї був спрямований проти наукової і художньої інтелігенції. У цей час проводилися репресивні кампанії проти «космополітів», «буржуазних націоналістів» і «агентів імперіалізму». Слідом за низкою постанов ЦК ВКП(б)

було видано численні постанови ЦК КП(б)У, які регламентували репертуар театрів, тематику «Перцю», зміст музики тощо. Це був час цькування генетиків і кібернетиків, мовознавців та істориків України. Після написання в 1943 р. кіноповісті «Україна в огні» не дозволяли повертатися з Москви в Україну О. Довженку, після вірша «Любіть Україну» припинили друкувати В. Сосюру, як «буржуазних націоналістів» переслідували М. Рильського, Ю. Яновського, А. Малишка, І. Сенченка, П. Панча, композиторів К. Данькевича (за оперу «Богдан Хмельницький»), М. Колесу, Б. Лятошинського, М. Вериківського та ін.

Загалом усе це створювало гнітючу атмосферу, породжувало у суспільстві перебувало у тривожні передчуття нового витка репресій. Але 5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. Морально-політичний клімат в країні повільно почав пом'якшуватися.

Аналізуючи численні факти тогочасного життя, студенти переконуються, що **смерть Сталіна завершила цілу епоху** в житті країни. Визначилися контури повороту, якого чекали після війни. Почали здійснюватися важливі політичні й господарські заходи, спрямовані на демократизацію радянського ладу, на ліквідацію негативних наслідків явища, кваліфікованою як **культ особи**. Ці процеси пов'язані, насамперед, з ім'ям першого секретаря ЦК ВКП(б) — з 1956 р. — КПРС **М. Хрущова**, який, попри свою попередню причетність до проявів тоталітаризму, виявився неординарним політичним діячем, здатним критично оцінювати минуле, рішуче коригувати політичний курс, що дало підстави історикам вважати роки його правління добою «відлиги». Заслугою М. Хрущова стали, зокрема, **початок реабілітації** політ'язнів і депортованих народів, поліпшення соціального забезпечення народу, спроби демократизації партії і держави.

Здійснювалися заходи щодо усунення надмірної централізації державного управління, яка була одним із гальмівних чинників щодо рівномірного й взаємовигідного національно-державного розвитку. Розширювалися права союзних республік в економічному, державному й культурному будівництві, в їхнє підпорядкування передавалося багато союзних промислових і транспортних підприємств. За 1953—1956 роки в республіканське підпорядкування України було передано близько 10 тис. підприємств та установ, в результаті чого питома вага республіканської промисловості підвищилася на 76 %.

Важливою в цьому напрямку була реформа, в результаті якої галузеве управління промисловістю замінювалося територіальним — ліквідовувалися більшість галузевих міністерств і замість

них створювалися територіальні ради народного господарства (раднаргоспи). В Україні було організовано 11 економічних адміністративних районів, очолених раднаргоспами.

Значну увагу тогочасне керівництво приділяло проблемі реформування сільського господарства. Перші заходи, спрямовані на послаблення у податковій політиці та ціноутворенні, розширенні прав колгоспів, запровадження грошової оплати праці колгоспників, надання їм пенсій призупинили деградацію продуктивних сил села. В перші п'ять років по смерті Й. Сталіна в Україні були позначені зростанням сільськогосподарського виробництва, однак кардинально змінити ситуацію в цій галузі не вдалося.

Не принесли бажаного результату й подальші реформи — запровадження новітніх технологій, які не могли дати ефекту в колгоспах; організаційні заходи, які на ділі нерідко оберталися на шкоду сільськогосподарському виробництву (укрупнення колгоспів, перетворення їх у радгоспи, ліквідація «неперспективних» сіл тощо); спроби знайти додаткові резерви шляхом оранки цілинних земель чи ліквідації травопільної системи тощо. Почали повертатися до практики обмежень присадибних господарств колгоспників, щоб вони не «заважали» їм працювати у громадському виробництві. Обсяг продукції, що надходила у ринкову торгівлю, зменшився, а в результаті зросли ціни і постраждали інтереси міських споживачів. Сільське господарство знову перетворилося на найслабшу ланку економіки. Посуха 1963 р. показала всю гостроту продовольчого становища: почалися труднощі з постачанням населенню хліба. Довелося витратити валюту для його закупівлі за рубежем. Пізніше цей факт був використаний партійною номенклатурою як один із приводів при зміщенні М. Хрущова.

Треба зазначити, що короткий період ревізії політики сталінського режиму об'єктивно привів в Україні до посилення культурно-національних прагнень, появи молодого покоління, так званих шестидесятників, які своїми ініціативами актуалізували питання культурного загальнонаціонального розвитку.

Та «хрущовська відлига» була недовгою. Не зачепивши основ ладу, реформи зустріли опір бюрократії і захлинулися. Останнім серйозним нововведенням М. Хрущова став поділ партійного апарату за виробничим принципом. Партійні, радянські, профспілкові і комсомольські органи теж було поділено на промислові й сільські. Ця реформа перепополнила чашу терпіння апарату, і у жовтні 1964 р. на пленумі ЦК КПРС М. Хрущова звільнили від обов'язків першого секретаря ЦК й голови Ради Міністрів СРСР.

До того ж М. Хрущову, його оточенню, вищому керівництву України О. Кириченку, М. Підгорному, П. Шелесту — був властивий авторитарний стиль керівництва, суб'єктивізм і адміністрування. Саме це й стало основним обвинуваченням, висунутим М. С. Хрущову. на посаду партійного лідера було обрано **Л. І. Брежнєва**. Відповідно і в Україні амбіційного П. Шелеста, який нарощував за інших, відстоював інтереси України в Радянському Союзі, дбав про збереження української мови і культури, замінив у 1972 р. більш поступливий до центру В. Щербицький.

Потрібно звернути увагу на те, що на початку 70-х років республіка, як і вся країна, стояла перед **альтернативою**: або, врахувавши досягнення науково-технічної революції, що розвивалася у світі, та певні успіхи реформ другої половини 60-х років, вийти на принципово новий рівень розвитку економіки, або продовжувати дотримуватись ідеологічних догм і вишукувати нові резерви екстенсивного розвитку. Тоді переміг другий напрямок.

Республіка продовжувала йти **екстенсивним** шляхом розвитку, що зумовлювало зростання затратної економіки, вимагало додаткових робочих рук і ресурсів, але так і не привело до збереження темпів зростання обсягів продукції і продуктивності праці. На словах ставка робилася на високі темпи розвитку виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення якості продукції. Однак механізму реалізації цієї лінії не існувало. Високий науково-технічний потенціал республіки використовувався головним чином військово-промисловим комплексом. На кінець 70-х — початок 80-х років значно зріс загальний дефіцит товарів народного вжитку.

Проте це не означає, що в подальшому розвитку економічних процесів на Україні склалася однозначна ситуація. Тут, при загальній тенденції зниження ефективності виробництва, завдяки трудовим зусиллям народу було досягнуто певних локальних успіхів. Так, у республіці формувався потужний народногосподарський комплекс. Швидкими темпами розвивалися машинобудування й приладобудування, хімічна та нафтохімічна промисловість. У 70-ті роки в республіці стало до ладу чимало теплоелектростанцій, почалося будівництво шести атомних електростанцій. Виросли гірничо-збагачувальні комбінати і шахти в Донецькому й Криворізькому басейнах.

На цій основі зростала, насамперед, союзна власність, ще більше зміцнювалися позиції союзних міністерств і відомств, втрачалися права республіканських і особливо місцевих органів у ке-

рівництві економікою. Без відома останніх на Україні для промислового виробництва було вилучено із сільськогосподарського обігу родючі земельні угіддя, що дорівнювали території Одеської області.

Неоднозначна ситуація склалася й в аграрному секторі економіки України. Тут досить інтенсивно відбувалося усуспільнення виробництва у зв'язку з його індустріалізацією, спеціалізацією й концентрацією. У вирішенні проблем розвитку села переважали волюнтаристські, суб'єктивістські підходи. Унаслідок цього в ньому ще більше поглиблювалися кризові явища. Зростала кількість нерентабельних господарств. Неefективно використовувалися сільськогосподарська техніка. Збільшення площ зрошуваних земель призводило до засолення ґрунтів, високих непродуктивних витрат коштів. Через безграмотні дії меліораторів і низьку культуру землеробства було знищено десятки малих річок, що негативно вплинуло на природне середовище й продуктивність угідь.

Наслідком такого «господарювання» було зменшення в 1970—1985 рр. більш як на мільйон гектарів посівних площ України, в тому числі її славнозвісних чорноземів. Для України характерною стала найбільша міра розораності земель в СРСР, внаслідок чого більше половини сільськогосподарських угідь стали ерозованими й не давали тих врожаїв, які були б за умов розважливого ведення господарства.

Застійні явища в економіці не могли не відбитися на інших сторонах життя суспільства. Негативні процеси серйозно зачепили соціальну сферу. Їх ознаками були: залишковий принцип фінансування соціальних потреб; перевага «зрівнялівки» у розподілі матеріальних благ і порушення соціальної справедливості; прогресуюча несумісність інтересів різних суспільних верств і груп; загострення суперечностей у національних відносинах; наростання таких негативних явищ як пияцтво й алкоголізм, наркоманія, спекуляція, корупція тощо.

Можна констатувати, що в 70-ті — першій половині 80-х років остаточно сформувався і в широких масштабах почав діяти свого роду механізм гальмування соціально-економічного розвитку, стримування прогресивних перетворень. Суть механізму гальмування можна визначити так — це комплекс соціально-економічних, політичних, ідеологічних чинників, які стримують прогресивний поступ суспільства. Він включає в себе застарілі форми виробничих відносин, адміністративно-командну систему управління, бюрократизм, консерватизм, психологічну

інерцію, догматичні уявлення про суспільство. У державно-політичному аспекті — це ієрархія посад, система надцентралізованого керівництва економічним і соціальним життям. У такій обстановці ставало дедалі очевидним, що усунули застійні явища, розблокувати механізм гальмування можливо лише радикальними широкомасштабними діями, які б охоплювали всі сфери життя суспільства.

Спробу врятувати існуючу систему зробив Генеральний секретар ЦК КПРС **М. Горбачов**, який у квітні 1985 р. на Пленумі ЦК КПРС уперше заявив про потребу докорінних змін в усіх сферах життя народу. Після цього пленуму була проголошена політика «перебудови», суть якої полягала у необхідності проведення економічних реформ, демократизації суспільства, активізації громадської думки. Кінцевою метою проголошувалася побудова «гуманного, демократичного соціалізму», який мав поєднати ринок з централізованим плануванням, політичний плюралізм з керівною роллю КПРС, суверенітет республік зі збереженням єдиної союзної держави.

У червні 1987 р. на пленумі ЦК КПРС було проголошено програму радикальної реформи управління економікою, суть якої полягала у переході від адміністративно-командних до економічних методів управління народним господарством. Розширювалися права підприємств, почалося запровадження орендних й акціонерних форм господарювання, кооперативів у торгівлі та промисловості, сімейного підяду в сільському господарстві, малих підприємств, спільних підприємств з іноземними фірмами, прийнято закон про індивідуальну трудову діяльність. Але існуючий адміністративно-командний економічний механізм не підлягав реформуванню, радянське планово-директивне господарство не сприймало законів ринкової економіки. Економічні підсумки 1985—1991 рр. були незадовільні, рівень життя людей невпинно знижувався. До того ж 26 квітня 1986 р. Україну спіткала аварія на Чорнобильській АЕС — найбільша екологічна катастрофа ХХ ст.

Оскільки проведення економічної реформи наштовхнулося на опір всередині самої КПРС, М. Горбачов узяв курс на лібералізацію режиму. Він намагався за допомогою «гласності», «соціалістичного плюралізму» під гаслом «перебудови сталінської моделі соціалізму» та повернення до «ленінських принципів» активізувати народні маси й, контролюючи цю активність згори, послабити позиції консерваторів. Складовими політичної реформи проголошувалися — поступовий перехід влади від партапарату

до державних органів; посилення ролі Рад усіх рівнів; розробка і підписання нового союзного договору.

Проте перебудова гальмувалась через спрощений командний підхід до реформування різних сфер і галузей суспільного життя. Стара система працювала й далі за інерцією, не було узгодженої концепції реформування, занадто вузьким було коло реформаторів у самій КПРС, а вузька соціальна база для проведення реформ не сприяла їх успіхам. На першому етапі перебудовчі процеси ще контролювалися управлінськими ланками держави, однак чим далі, тим більше життя розходилося з цими обмеженими завданнями. Зростала політизація суспільства, почалося формування багатопартійності, оформлення легітимної опозиції, поступово розгортався робітничий рух, активізувалися дії студентства, розпочалося нове українське національно-культурне відродження.

Замість зміцнення СРСР перебудова прискорила його розпад.

Список літератури

Баран В. К. Україна після Сталіна: нарис історії 1953—1985 рр. — Львів, 1992.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. — К., 1994.

Волошин Ю. В. Ліквідація Української греко-католицької церкви // Визвольний шлях. — 1996. — № 3.

Воронцов І., Пилявець Ю. Голод 1946—1947 рр. — К., 1991.

Зарецький О. Українські шістдесятники і Хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність. — 1995. — Ч. 4.

Іваничук Р. І. Благослови, душе моя, Господа... — Львів, 1993.

Історія міжнародних відносин України (1917—1992). — Львів, 1992.

Касьянов Г. В. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960—80-років. — К., 1995.

Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х років ХХ ст.). — К., 1994.

Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських-радянських дисидентів // Історичні есе. — К., 1994. Т. 2.

Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»): 36 матеріалів / Уклад В'ячеслав Чорновіл. — Львів, 1991.

Лук'яненко Л. Г. Сповідь у камері смертників. — К., 1991.

Погром в Україні: 1972—1979. Б. М.: Сучасність, 1980.

Прокоп М. Напередодні незалежної України: Спостереження і висновки. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1993.

Росенко В. Друга світова війна 1939—1945 рр. — К., 1994.

Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. — К., 1994.

Сверстюк Є. Блудні сини України. — К., 1993.

Українська Гельсінська група: 1978—1982. Документи і матеріали. — Торонто; Балтимор, 1983.

Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. — Торонто; Балтимор. Сучасність, 1983.

Шановал Ю. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.

Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади і роздуми українського дисидента — політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921—1981). — Детройт, 1983.

УКРАЇНА В УМОВАХ РОЗБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

---

1. Розпад СРСР і проголошення незалежності України.
2. Внутрішня та зовнішня політика незалежної держави.
3. Соціально-економічне становище України. Курс реформ.

Хронологічною початковою гранню даної теми, як правило, обирається **серпень 1991 р.** Однак студенти повинні мати на увазі, що в тогочасних подіях сконцентрувалися, закумуляовалися довготривалі, багаторічні процеси, які розвивалися в радянській державі, в Україні у тому числі, і науково кваліфікувалися як **наростання кризи політичної системи, суспільного устрою, федеративної державності.** Спроби партійно-радянського керівництва перервати загрозливі тенденції з допомогою політики, яка одержала назву перебудовної, через намагання оновлення СРСР шляхом підписання нового союзного договору не лише не принесли очікуваного результату, а дедалі **загострили суперечності**, що до того існували, наблизили розв'язку кризової ситуації.

Невдача московських путчистів з допомогою відчайдушного кроку втримати контроль над подіями у буквальному розумінні зірвала велетенську і могутню до того країну, блискучоно прикрила і посилила відцентрові прагнення. Їх уособленням стали кардинальні, справді історичні рішення і кроки, які в різних республіках мали спільний ґрунт і подібне оформлення.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України, прийняла доленосні документи: **Акт проголошення незалежності України**, по-

станову про проведення **референдуму** з питання незалежності України та про вибори президента.

1 грудня 1991 р. народ України переконливо довів свою волю при досить високій активності виборців, що взяли участь у референдумі: понад 90 % голосів було віддано за незалежну демократичну Україну — підтверджено Акт незалежності України. Президентом обрали Л. Кравчука.

7 грудня 1991 р. у Біловезькій Пуші (Білорусія) відбулася денонсація Союзного договору 1922 р. і було проголошено утворення Союзу Незалежних Держав (СНД).

На основі узагальнення фактів, студенти мають переконатися, що розпад СРСР та утворення незалежної Української, як взаємопов'язані феномени, держави стали безпосереднім результатом взаємодії різновекторних міжнародних, регіональних та національних чинників: і суто тогочасних, і тих, що мали своє коріння в історичному минулому. Серед найголовніших можна вказати на наступні:

— помітне погіршення соціально-економічної та політичної ситуації в СРСР;

— фактична втрата центром контролю за подіями на місцях;

— синхронне посилення відцентрових тенденцій у союзних республіках;

— існування в Україні системи формального легітимних (законних за радянським правом) органів державного управління та бажання київської номенклатури звільнитися з-під опіки центру;

— активізація націонал-демократичного крила політичних сил республіки, зокрема створення та діяльність Народного Руху України;

— дотримання політичного нейтралітету армійськими формуваннями, небажання правоохоронних органів виступити проти власного народу.

Безумовно, що не останню роль зіграла тут і багатовікова боротьба народу за власну державність.

Але, варто пам'ятати, що політично самостійною Україна стала не в результаті широкомасштабної національно-визвольної боротьби. З огляду на це українське суспільство розпочинало свій державотворчий процес в умовах відсутності науково обґрунтованої моделі побудови незалежної держави. Саме цим можна пояснити багато наступних помилок і прорахунків у процесі державотворення, у різних галузях життя.

Майбутнє новоутвореної держави вирішальною мірою залежало від правильного вибору **орієнтирів**, від визначення курсу

зовнішньої і внутрішньої політики. Розгляд даного питання доцільно починати з аналізу зовнішньополітичних аспектів, які окремилися практично відразу.

Реакція світового співтовариства на результати референдуму 1 грудня 1991 р. була дуже дружньою: протягом грудня незалежну Україну визнали 68 держав. На другий день після референдуму про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Ховатія.

Для США розпад Радянського Союзу означав зникнення головного стратегічного протиника. Однак подію такого масштабу вони сприйняли неоднозначно, оскільки розвал СРСР загрожував «розповзанням» ядерних озброєнь. Хоча українське керівництво неодноразово заявляло, що не збирається використовувати для забезпечення державної безпеки ядерний потенціал, що дістався у спадщину від СРСР, адміністрація Президента Дж. Буша поставилася з певним острахом до появи в Європі незалежної України. Проте 25 грудня 1991 р. США визнали Україну і незабаром встановили з нею дипломатичні відносини.

Упродовж 1992 р. Україну визнали ще 64 держави. Міністерство закордонних справ, долаючи різноманітні ускладнення, почало створювати мережу посольств. Однією з найсерйозніших була кадрова проблема. Україна завжди перебувала на периферії радянської зовнішньополітичної служби.

Сьогодні можна сказати, що динамічна зовнішня політика є, мабуть, однією з небагатьох сфер державного будівництва, в якій досягнуто справді вагомих результатів. Україну визнали близько 200 держав світу. У більшості з них діє понад 100 українських представників різних рівнів — посольств, консульств, торгових організацій тощо. Діють 5 постійних представництв України у міжнародних організаціях. Наша держава є членом 47 міжнародних та міжурядових організацій і бере участь у роботі понад 100 постійних або тимчасових органів, створених у рамках цих організацій. Українські підприємства здійснюють зовнішньоторговельні операції з більш як 200 країнами світу. Кожного року зростає кількість різного роду представництв в Україні.

Впевнений вихід України на міжнародну арену, зміцнення її престижу і позицій у світі визначальною мірою залежали від тих реальних кроків, які здійснювалися Україною, її дипломатією.

Величезне враження, зокрема, справили на міжнародну громадськість добровільна відмова України від ядерної зброї

(1994 р.), принципова, ділова (а не на словах) турбота про зміцнення миру.

Такими ж принциповими, послідовними виявилися зусилля України і в інших сферах міжнародного життя, в геополітичному курсі в цілому. В цьому можна переконатися, вивчаючи пріоритети і основні напрями зовнішньополітичної діяльності України:

- багатовекторність;
- стратегічне партнерство з Росією, Європою, Сполученими Штатами Америки;
- використання СНД для розвитку, зміцнення двосторонніх стосунків з усіма країнами ближнього зарубіжжя;
- підтримання добросусідських відносин з усіма державами Центрально-Східної Європи;
- встановлення контактів і розбудова стосунків з регіонами всього Світу (Західна Європа, Північна і Південна Америка, Азія, Африка, Австралія), окремими країнами, їх об'єднаннями.

Кардинальні зміни сталися в політичній системі українського суспільства. Демократизація державного управління привела до формування системи влади, у якій основні її гілки врівноважують одна одну: **Президент, Верховна Рада і Кабінет міністрів**. Сутнісною реалією стала **багатопартійність**, через яку здійснюється народний волевияв. Зрушення у суспільній структурі, в організації функціонування суспільства, в унормуванні різних сфер життя зафіксовані в **Конституції України**, прийнятій Верховною Радою **28 червня 1996 р.**

За час, який минув після того, назріли потреби у **реформуванні політичної системи**. З відповідними ініціативами **виступив Президент України Л. Кучма** (вперше обраний главою держави в **1994 р.** і переобраний в **1999 р.**). обговорення головних напрямків такого реформування йде гласно, із залученням у процес обговорення якнайширшого загалу. Взято твердий курс на побудову **громадянського суспільства** з чіткою орієнтацією на загальноцивілізаційні цінності.

За роки незалежності дуже серйозні зміни сталися в економічному сегменті суспільного життя. Відмовившись від соціалістичних методів господарювання, керівництво незалежної України проводить політику, спрямовану на узаконення **рівноправності всіх форм власності**, широке впровадження ринкових механізмів, творче використання кращих світових зразків, моделей суспільного виробництва.

Вивчаючи дане питання, студентам треба звернути увагу на те, що успадкувавши після розпаду СРСР вагомий економічний потенціал, Україна разом з ним успадкувала й цілий ряд серйозних проблем:

- тотальне одержавлення економіки;
- екстенсивний шлях розвитку господарства;
- структурну та територіальну диспропорційність республіканської економіки, її побудову на принципі незавершеності;
- значну мілітаризацію економіки;
- кризову екологічну ситуацію.

До того ж, ресурси нафти, газу, лісу і дешевого вугілля внаслідок інтенсивної експлуатації в часи СРСР майже повністю вичерпались.

Таке складне економічне становище довгий час не давало можливості реалізувати задекларовані соціальні програми, внаслідок чого зменшилася чисельність населення, а рівень життя основної маси істотно впав.

Позитивні тенденції в економіці двох-трьох останніх років дозволяють сподіватися на те, що ринкові реформи врешті починають давати очікуваний ефект, стануть незворотними, детермінують зміни на краще і в інших сферах життя суспільства, зокрема, у духовному розвитку українства.

Для кращого розуміння питань історичного поступу України в останній час варто залучати новітні матеріали, що друкуються в періодиці, стають доступними для студентів через інші засоби інформації.

Список літератури

- Державна самостійність України: Програмні документи та довідкові матеріали. — К., 1994.
- Конституція України. — К., 1996.
- Білоус А. О. Політичні об'єднання України. — К., 1993.
- Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. — К., 1992.
- Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. — К., 1993.
- Заставний Ф. Д. Українська діаспора. — Львів, 1991.
- Камінський А. На перехідному етапі: «гласність», «перебудова», «демократизація» на Україні. — Мюнхен, 1990.
- Кравчук Л. Останні дні імперії... Перші кроки надії. — К., 1994.
- Литвин В. М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — К., 1994.

Маринович М. Спокутування комунізму. — Дрогобич, 1993.

Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40—90-ті роки). — К., 1993.

Роль політичних партій у творенні державності України. — Харків, 1996.

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії України: Довідник. — К., 1990.

Субгельний О. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України // Сучасність. — 1994. — Ч. 2.

Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. — К., 1991.

Підручники та навчальні посібники

Бойко О. Д. Історія України: Посібник для студ. вузів. — К.: Академія, 2005. — 687 с.

Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX — XX ст.: Навч. посібник. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К.: Наукова думка, 2002. — 544с.

Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.

Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. I—IV рівнів акредитації / В. І. Астахова, К. В. Астахова, Є. О. Бондарев та ін. — К.: Ін Юре, 2002. — 473с.

Етнічна історія давньої України / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О. П. Моця та ін. — К., 2000. — 276 с.

Залізняк Л. Л. Первісна історія України: Навч. посібник. — К.: Вища школа, 2000. — 263 с.

Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Я. Грицак та ін. — 2 вид. — Л.: Світ, 2002. — 520 с.

Історія України від найдавніших часів до наших днів: Навч. посібник для студ. вузів / Ю. І. Макар, Б. Ф. Біленький, А. П. Коцур та ін. — Чернівці, 1998. — 335 с.

Історія України. Документи. Матеріали: Посібник / В. Ю. Король (уклад., комент.). — К.: Академія, 2002. — 448 с.

Історія України: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко — К.: Знання-Прес, 2002. — 670 с.

Історія України: навч. посіб. / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржий та ін. — К.: Альтернативи, 2002. — 472 с.

Історія України: Хрестоматія: У 2-х ч. / Упор. С. М. Клапчук, Б. І. Білик, Ю. А. Горбань та ін. — К.: ІЗМН, 1996. — Ч. I. — 372 с. — Ч. II. — 336 с.

Лановик Б. Д. та ін. Історія України: Навч. Посібник для студ. — К.: Знання, 2000. — 574 с.

Остафійчук В. Ф. Історія України: Сучасне бачення: Навч. посібник. — К.: Знання-Прес, 2002. — 352 с.

Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. І. Танцюри — К.: Академія, 2001. — 488 с.

Семененко В. І., Радченко Л. О. Історія України з прадавніх часів до сьогодення: Навч. посібник. — Х.: Торсінг, 2003. — 480 с.

Субтельний Орест. Україна. Історія. — К.: Либідь, 1994. — 736 с.

Додаткова література

Андрущенко В. Л., Федосов В. М. Запорізька Січ як український феномен. — К.: Заповіт, 1995. — 174 с.

Баран В. Давні слов'яни. — К.: Наукова думка, 1998. — 345 с.

Веселова О. М. та ін. Голодомори в Україні, 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу. — К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — 274 с.

Видавні постаті в історії України IX—XIX ст.: Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети / В. І. Гусев, В. П. Дрожжин, Ю. О. Калінцев та ін. — К.: Вища школа, 2002. — 360 с.

Визволення України: Велика Вітчизняна війна: 1941—1945: Хронологічний довід / В. А. Дрозд та ін. -: Парламентське вид-во, 1999. — 136 с.

Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К.: Політвидав України, 1990. — 605 с.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К.: Основи, 1996. — 223 с.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К.: KM Academia, 1998. — 276 с.

Історія України в особах: Литовсько-польська доба / О. М. Дзюба, М. В. Довбищенко, Я. Д. Ісаєвич та ін. — К.: Україна, 1997. — 272 с.

Історія українського війська. — Львів: Світ, 1999. — 704 с.

Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. — К.: Вища шк., 2002. — 430 с.

Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — 287 с.

Костюк Г. О. Сталінізм в Україні (Гене́за і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. — К.: Смолоскип, 1995. — 508 с.

Напередодні. Україна на рубежі тисячоліть. Експертні оцінки / Л. Бентковська та ін. — К.: Український вимір, 2000. — 175 с.

Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 976 с.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.) // Україна крізь віки: В 15 т. — К.: Альтернативи, 1999. — Т. 7. — 351 с.

Толочко О. Київська Русь. — К.: Наукова думка, 1998. — 368 с.

Україна: XX століття: У 2-х книгах / В. Литвин, В. Смолій, М. Шпаковський. — К.: Альтернативи, 2002.

Шаповал Ю. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

МЕЛЬНИК Анатолій Іванович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проєктів – *Б.А.Сладкевич*
Друкується в авторській редакції
Дизайн обкладинки – *О.С. Молчанова*

Підписано до друку 21.12.2007. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 5,5.
Тираж 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006